

Συλλογή της Νομολογίας

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΕΙΣΑΓΓΕΛΕΑ
EVGENI TANCHEV
της 9ης Νοεμβρίου 2017¹

Υπόθεση C-414/16

Vera Egenberger
κατά
Evangelisches Werk für Diakonie und Entwicklung e.V.

[αίτηση του Bundesarbeitsgericht (ομοσπονδιακού δικαστηρίου εργατικών διαφορών, Γερμανία) για την έκδοση προδικαστικής αποφάσεως]

«Ίση μεταχείριση σε θέματα εργασίας – Άρθρο 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78/EK – Ουσιώδεις, θεμιτές και δικαιολογημένες επαγγελματικές απαιτήσεις οργανώσεων των οποίων η δεοντολογία εδράζεται στη θρησκεία ή στις πεποιθήσεις – Διαφορετική μεταχείριση λόγω θρησκείας σε εργασιακό ζήτημα από εκκλησιαστικό ίδρυμα αρωγής– Άρθρο 17 ΣΛΕΕ – Εκκλησιαστικό προνόμιο του αυτοκαθορισμού – Περιορισμοί που επιβάλλονται από τα συνταγματικά δίκαια των κρατών μελών στον δικαστικό έλεγχο του “αυτοκαθορισμού” των θρησκευτικών ομάδων – Υπεροχή, ενότητα και αποτελεσματικότητα του δικαίου της Ένωσης για την ίση μεταχείριση – Άρθρα 52, παράγραφος 3, και 53 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης – Στάθμιση των συγκρουόμενων δικαιωμάτων – Οριζόντια αποτελέσματα του Χάρτη»

Περιεχόμενα

I. Εισαγωγή	3
II. Νομικό πλαίσιο	4
Α. Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την Προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών	4
Β. Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση	4
Γ. Συνθήκη για τη λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης	5
Δ. Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης	5
Ε. Οδηγία 2000/78	6
ΣΤ. Γερμανικό δίκαιο	7

¹ Γλώσσα του πρωτοτύπου: η αγγλική.

III. Τα πραγματικά περιστατικά της υποθέσεως της κύριας δίκης και τα προδικαστικά ερωτήματα	8
IV. Η διάταξη περί παραπομπής	9
V. Εκτίμηση	10
Α. Γενικά	10
Β. Προκαταρκτικές παρατηρήσεις	13
1. Οι δραστηριότητες των θρησκευτικών οργανώσεων και το πεδίο εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης	12
2. Οι κανόνες σχετικά με την εφαρμογή του Χάρτη και η κύρια δίκη	15
3. Δικαστικός έλεγχος των εργασιακών σχέσεων και των θρησκευτικών οργανώσεων στη Γερμανία	16
Γ. Πρώτο ερώτημα	17
1. Περιορισμοί στον δικαστικό έλεγχο των θρησκευτικών οργανώσεων που ενεργούν ως εργοδότες, σύμφωνα με τη νομολογία του ΕΔΔΑ	19
2. Το άρθρο 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78	20
α) Εισαγωγικές παρατηρήσεις	20
β) Δικαιολογεί το άρθρο 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78 τους συνταγματικούς περιορισμούς του δικαστικού ελέγχου εκ μέρους των κρατών μελών;	20
1) Το γράμμα της διατάξεως	20
2) Το πλαίσιο και ο σκοπός της διατάξεως	21
3) Το ιστορικό θεσπίσεως της διατάξεως	21
3. Το άρθρο 17 ΣΛΕΕ	24
4. Συμπέρασμα όσον αφορά το πρώτο ερώτημα	26
Δ. Τρίτο ερώτημα	26
Ε. Δεύτερο ερώτημα	31
ΣΤ. Καταληκτικές παρατηρήσεις	32
VI. Απαντήσεις στα προδικαστικά ερωτήματα	35

I. Εισαγωγή

1. Αφού διάβασε μια αγγελία για προσφορά θέσεως εργασίας που δημοσιεύθηκε τον Νοέμβριο του 2012, η V. Egenberger υπέβαλε, χωρίς επιτυχία, αίτηση προκειμένου να συνάψει σύμβαση εργασίας διάρκειας δέκα οκτώ μηνών με την Evangelisches Werk für Diakonie und Entwicklung e.V. (στο εξής: αναιρεσίβλητη). Πρόκειται για ένωση η οποία επιδιώκει αποκλειστικώς φιλανθρωπικούς, αγαθοεργούς και θρησκευτικούς σκοπούς, διέπεται από το ιδιωτικό δίκαιο και αποτελεί ίδρυμα αρωγής υπαγόμενο στην Evangelische Kirche in Deutschland (Προτεστάντική Εκκλησία της Γερμανίας). Η εν λόγω θέση εργασίας αφορούσε τη σύνταξη εκθέσεως σχετικά με τη συμμόρφωση της Γερμανίας προς τη Διεθνή Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για την εξάλειψη κάθε μορφής φυλετικών διακρίσεων (στο εξής: έκθεση για τις φυλετικές διακρίσεις). Η V. Egenberger (στο εξής: αναιρεσείουσα) διαθέτει αρκετά έτη εμπειρίας στον συγκεκριμένο τομέα και έχει διάφορες σχετικές δημοσιεύσεις².

2. Η αναιρεσείουσα υποστηρίζει ότι δεν επελέγη για την κάλυψη της συγκεκριμένης θέσεως εργασίας επειδή δεν ανήκει σε καμία θρησκευτική ομολογία και ότι τούτο συνιστά προσβολή της ελευθερίας πεποιθήσεων, όπως αυτή κατοχυρώνεται στο άρθρο 10 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (στο εξής: Χάρτης), καθώς και ότι υπέστη δυσμενή διάκριση λόγω των πεποιθήσεων της κατά παράβαση του άρθρου 21 του Χάρτη και των άρθρων 1 και 2 της οδηγίας 2000/78/ΕΚ του Συμβουλίου, της 27ης Νοεμβρίου 2000, για τη διαμόρφωση γενικού πλαισίου για την ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία (στο εξής: οδηγία 2000/78)³.

3. Δεδομένου ότι η επιχειρηματολογία της αναιρεσείουσας έχει ως βάση το άρθρο 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78, η επίδικη διαφορά αφορά, ουσιαστικά, το ζήτημα της διαφορετικής μεταχειρίσεως λόγω πεποιθήσεων όσον αφορά «επαγγελματικές δραστηριότητες των εκκλησιών ή άλλων δημοσίων ή ιδιωτικών ενώσεων η δεοντολογία των οποίων εδράζεται στη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις» κατά τη διάταξη αυτή. Πάντως, αποτελεί επίσης την πρώτη υπόθεση στην οποία το Δικαστήριο καλείται να ερμηνεύσει το άρθρο 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78⁴, δημιουργουμένων περιπλόκων ζητημάτων σχετικά με την αλληλεπίδραση της διατάξεως αυτής με διάφορες διατάξεις του Χάρτη, μεταξύ των οποίων το άρθρο 22, το οποίο ορίζει ότι «[η] Ένωση σέβεται την πολιτιστική, θρησκευτική και γλωσσική πολυμορφία», καθώς και το άρθρο 17 ΣΛΕΕ, κατά το οποίο δεν θίγεται το «καθεστώς» που έχουν σύμφωνα με το εθνικό δίκαιο των κρατών μελών οι εκκλησίες και οι θρησκευτικές ενώσεις ή κοινότητες αλλά και οι φιλοσοφικές και μη ομολογιακές οργανώσεις⁵.

² Βλ. γραπτές παρατηρήσεις της αναιρεσείουσας.

³ ΕΕ 2000, L 303, σ. 16. Η κύρια δίκη αφορά «τους όρους πρόσβασης στην απασχόληση [...] συμπεριλαμβανομένων των κριτηρίων επιλογής και των όρων πρόσληψης» σύμφωνα με το άρθρο 3, παράγραφος 1, στοιχείο α', της οδηγίας 2000/78.

⁴ Το Δικαστήριο είχε την ευκαιρία να ερμηνεύσει το άρθρο 4, παράγραφος 1, της οδηγίας 2000/78 στις αποφάσεις της 14ης Μαρτίου 2017, Bougnaoui και ADDH (C-188/15, EU:C:2017:204), και G4S Secure Solutions (C-157/15, EU:C:2017:203), της 13ης Νοεμβρίου 2014, Vital Pérez (C-416/13, EU:C:2014:2371), της 13ης Νοεμβρίου 2011, Prigge κ.λπ. (C-447/09, EU:C:2011:573), της 12ης Ιανουαρίου 2010, Wolf (C-229/08, EU:C:2010:3), και της 15ης Νοεμβρίου 2016, Sorondo (C-258/15, EU:C:2016:873).

⁵ Robbers, G., *Religion and Law in Germany*, 2η έκδ., Wolters Kluwer, 2013· Zucca, L., και Ungureanu, C., *Law, State and Religion in the New Europe*, Cambridge University Press, 2012· Doe, N., *Law and Religion in Europe: a Comparative Introduction*, Oxford University Press, 2011· McCrea, R., *Religion and the Public Order of the European Union*, Oxford University Press, 2010· Lustean, L.N., και Madeley, J.T.S. (επιμ.), *Religion, Politics and Law in the European Union*, Routledge, 2010· de Charentenay, P., «Les relations entre l'Union européenne et les religions», 465 (2003), *Revue du Marché commun et de l'Union européenne*, 465 (2003), σ. 904· Massignon, B., «Les relations entre les institutions religieuses et l'Union européenne: un laboratoire de gestion et de la pluralité religieuse et philosophique?» σε Armogathe, J.-R., και Williams, J.-P. (επιμ.), *Les mutations contemporaines du religieux*, Brepols, 2003, σ. 25.

4. Εξάλλου, στη Γερμανία οι συνδεδεμένες με εκκλησία οργανώσεις αποτελούν τον δεύτερο μεγαλύτερο εργοδότη και έχουν σχεδόν μονοπωλιακή θέση σε ορισμένες κατηγορίες και τομείς της εργασίας⁶. Ως εκ τούτου, δεν χρειάζεται να τονιστεί πόσο ευαίσθητο είναι το ζήτημα της σταθμίσεως του δικαιώματος αυτονομίας και αυτοκαθορισμού των θρησκευτικών οργανώσεων της Ένωσης⁷ (δεδομένου ότι αυτή είναι η βασική επιχειρηματολογία της αναιρεσίβλητης όσον αφορά την επίμαχη εν προκειμένω άνιση μεταχείριση) με την ανάγκη για αποτελεσματική εφαρμογή της απαγορεύσεως των διακρίσεων λόγω θρησκείας και πεποιθήσεων στην, εθνοτικά και θρησκευτικά, ποικιλόμορφη αγορά εργασίας της Ένωσης, σε εποχές που η ισότιμη πρόσβαση στην εργασία και η επαγγελματική εξέλιξη έχουν θεμελιώδη σημασία για όλους και δεν πρέπει να αντιμετωπίζονται απλώς ως μέσα βιοπορισμού και διασφάλισης μιας αυτόνομης ζωής, αλλά και ως μέσα προσωπικής ολοκλήρωσης και πραγματώσεως των ικανοτήτων του ατόμου⁸.

II. Νομικό πλαίσιο

A. Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την Προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών

5. Το άρθρο 9 της Ευρωπαϊκής Συμβάσεως για την Προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών (στο εξής: ΕΣΔΑ) έχει ως εξής:

«1. Παν πρόσωπον δικαιούται εις την ελευθερίαν σκέψεως, συνειδήσεως και θρησκείας. Το δικαίωμα τούτο επάγεται την ελευθερίαν αλλαγής θρησκείας ή πεποιθήσεων, ως και την ελευθερίαν εκδηλώσεως της θρησκείας ή των πεποιθήσεων μεμονωμένως ή συλλογικώς, δημοσία ή κατ' ιδίαν, διά της λατρείας, της παιδείας και της ασκήσεως των θρησκευτικών καθηκόντων και τελετουργιών.

2. Η ελευθερία εκδηλώσεως της θρησκείας ή των πεποιθήσεων δεν επιτρέπεται να αποτελέση αντικείμενον ετέρων περιορισμών πέραν των προβλεπομένων υπό του νόμου και αποτελούντων αναγκαία μέτρα, εν δημοκρατική κοινωνία, διά την δημοσίαν ασφάλειαν, την προάσπισιν της δημοσίας τάξεως, υγείας και ηθικής, ή την προάσπισιν των δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων.»

B. Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση

6. Το άρθρο 4, παράγραφος 2, ΣΕΕ ορίζει:

«Η Ένωση σέβεται την ισότητα των κρατών μελών ενώπιον των Συνθηκών καθώς και την εθνική τους ταυτότητα που είναι συμφυής με τη θεμελιώδη πολιτική και συνταγματική τους δομή, στην οποία συμπεριλαμβάνεται η περιφερειακή και τοπική αυτοδιοίκηση. Σέβεται τις ουσιώδεις λειτουργίες του κράτους, ιδίως δε τις λειτουργίες που αποβλέπουν στη διασφάλιση της εδαφικής ακεραιότητας, τη διατήρηση της δημόσιας τάξης και την προστασία της εθνικής ασφάλειας. Ειδικότερα, η εθνική ασφάλεια παραμένει στην ευθύνη κάθε κράτους μέλους.»

6 *Παράλληλη έκθεση όσον αφορά την 19η-22η Έκθεση που υποβλήθηκε από την Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας στην Επιτροπή των Ηνωμένων Εθνών για την εξάλειψη κάθε μορφής φυλετικών διακρίσεων* (2015), σ 42. Η έκθεση είναι διαθέσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση: http://www.institut-fuer-menschenrechte.de/fileadmin/user_upload/PDF-Dateien/Pakte_Konventionen/ICERD/icerd_state_report_germany_19-22_2013_parallel_FMR_Diakonie_2015_en.pdf. Κατά τη δικογραφία, αυτή είναι η έκθεση για τις φυλετικές διακρίσεις που δημοσιεύθηκε από την αναιρεσίβλητη.

7 Στη Γερμανία, το δικαίωμα αυτοκαθορισμού εκτείνεται τόσο στις θρησκευτικές ενώσεις όσο και στα μέλη τους. Βλ. άρθρο 91, BVerfG της 22ας Οκτωβρίου 2014, 2 BvR 661/12.

8 Βλ. προτάσεις της γενικής εισαγγελέα E. Sharpston στην υπόθεση Bougnaoui και ADDH (C-188/15, EU:C:2016:553, σημείο 71), όπου παρατίθεται το σημείο 11 των προτάσεων του γενικού εισαγγελέα M. Poiares Maduro στην υπόθεση Coleman (C-303/06, EU:C:2008:61). Βλ., επίσης, αιτιολογική σκέψη 9 της οδηγίας 2000/78.

Γ. Συνθήκη για τη λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης

7. Το άρθρο 10 ΣΛΕΕ ορίζει:

«Κατά τον καθορισμό και την εφαρμογή των πολιτικών και των δράσεων της, η Ένωση επιδιώκει να καταπολεμήσει κάθε διάκριση λόγω φύλου, φυλετικής ή εθνοτικής καταγωγής, θρησκείας ή πεποιθήσεων, αναπηρίας, ηλικίας ή γενετήσιου προσανατολισμού.»

8. Το άρθρο 17 ΣΛΕΕ ορίζει:

«1. Η Ένωση σέβεται και δεν θίγει το καθεστώς που έχουν σύμφωνα με το εθνικό δίκαιο οι εκκλησίες και οι θρησκευτικές ενώσεις ή κοινότητες στα κράτη μέλη.

2. Η Ένωση σέβεται επίσης το καθεστώς που έχουν σύμφωνα με το εθνικό δίκαιο οι φιλοσοφικές και μη ομολογιακές οργανώσεις.

3. Η Ένωση διατηρεί ανοιχτό, διαφανή και τακτικό διάλογο με τις εκκλησίες και τις οργανώσεις αυτές, αναγνωρίζοντας την ιδιαίτερη ταυτότητα και συμβολή τους.»

Δ. Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης

9. Το άρθρο 10 του Χάρτη επιγράφεται «Ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας». Το άρθρο 10, παράγραφος 1, ορίζει:

«Κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα στην ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας. Το δικαίωμα αυτό συνεπάγεται την ελευθερία μεταβολής θρησκειώματος ή πεποιθήσεων καθώς και την ελευθερία εκδήλωσης του θρησκειώματος ή των πεποιθήσεών του, ατομικά ή συλλογικά, δημοσία ή κατ' ιδίαν, με τη λατρεία, την εκπαίδευση, την άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων και τις τελετές.»

10. Το άρθρο 22 του Χάρτη επιγράφεται «Πολιτιστική, θρησκευτική και γλωσσική πολυμορφία» και ορίζει:

«Η Ένωση σέβεται την πολιτιστική, θρησκευτική και γλωσσική πολυμορφία.»

11. Το άρθρο 52, παράγραφος 3, του Χάρτη ορίζει:

«Στον βαθμό που ο παρών Χάρτης περιλαμβάνει δικαιώματα που αντιστοιχούν σε δικαιώματα τα οποία διασφαλίζονται στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την Προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών, η έννοια και η εμβέλειά τους είναι ίδιες με εκείνες που τους αποδίδει η εν λόγω Σύμβαση. Η διάταξη αυτή δεν εμποδίζει το δίκαιο της Ένωσης να παρέχει ευρύτερη προστασία.»

12. Το άρθρο 53 του Χάρτη, το οποίο επιγράφεται «Επίπεδο προστασίας», ορίζει:

«Καμία διάταξη του παρόντος Χάρτη δεν πρέπει να ερμηνεύεται ως περιορίζουσα ή θίγουσα τα δικαιώματα του ανθρώπου και τις θεμελιώδεις ελευθερίες που αναγνωρίζονται στα αντίστοιχα πεδία εφαρμογής από το δίκαιο της Ένωσης, [...] καθώς και από τα Συντάγματα των κρατών μελών.»

Ε. Οδηγία 2000/78

13. Η αιτιολογική σκέψη 24 της οδηγίας 2000/78 έχει ως εξής:

«Η Ευρωπαϊκή Ένωση με τη δήλωσή της αριθ. 11 σχετικά με το καθεστώς των εκκλησιών και των μη ομολογιακών ενώσεων, η οποία επισυνάπτεται στην τελική πράξη της Συνθήκης του Άμστερνταμ, αναγνώρισε ρητώς ότι σέβεται και δεν θίγει το καθεστώς που απολαμβάνουν στα κράτη μέλη εκκλησίες και θρησκευτικές ενώσεις ή κοινότητες δυνάμει της εθνικής νομοθεσίας και ότι σέβεται ωσαύτως το καθεστώς των φιλοσοφικών και μη ομολογιακών ενώσεων. Με αυτή την προοπτική, τα κράτη μέλη μπορούν να διατηρούν ή να θεσπίζουν ειδικές διατάξεις σχετικά με τις ουσιώδεις, θεμιτές και δικαιολογημένες επαγγελματικές απαιτήσεις που ενδέχεται να απαιτούνται για την άσκηση σχετικής επαγγελματικής δραστηριότητας.»

14. Το άρθρο 1 της οδηγίας 2000/78, το οποίο επιγράφεται «Σκοπός», ορίζει:

«Σκοπός της [παρούσας] οδηγίας είναι η θέσπιση γενικού πλαισίου για την καταπολέμηση των διακρίσεων λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων, ειδικών αναγκών, ηλικίας ή γενετήσιου προσανατολισμού στον τομέα της απασχόλησης και της εργασίας, προκειμένου να υλοποιηθεί η αρχή της ίσης μεταχείρισης στα κράτη μέλη.»

15. Το άρθρο 2 της οδηγίας 2000/78 επιγράφεται «Η έννοια των διακρίσεων». Το άρθρο 2, παράγραφος 1, ορίζει:

«Για τους σκοπούς της παρούσας οδηγίας, η αρχή της ίσης μεταχείρισης σημαίνει την απουσία άμεσης ή έμμεσης διάκρισης για έναν από τους λόγους που αναφέρονται στο άρθρο 1.»

16. Το άρθρο 2, παράγραφος 2, στοιχείο α', ορίζει:

«Για τους σκοπούς της παραγράφου 1:

α) συντρέχει άμεση διάκριση όταν, για έναν από τους λόγους που αναφέρονται στο άρθρο 1, ένα πρόσωπο υφίσταται μεταχείριση λιγότερο ευνοϊκή από αυτήν την οποία υφίσταται, υπέστη ή θα υφίστατο σε ανάλογη κατάσταση ένα άλλο πρόσωπο.»

17. Το άρθρο 4 της οδηγίας 2000/78 επιγράφεται «Επαγγελματικές απαιτήσεις». Το πρώτο εδάφιο του άρθρου 4, παράγραφος 2, ορίζει:

«Τα κράτη μέλη μπορούν να διατηρούν στην ισχύουσα κατά την ημερομηνία έκδοσης της παρούσας οδηγίας εθνική τους νομοθεσία ή να προβλέψουν σε μελλοντική νομοθεσία η οποία αφορά τις ισχύουσες εθνικές πρακτικές, κατά την ημερομηνία έκδοσης της παρούσας οδηγίας διατάξεις βάσει των οποίων, στην περίπτωση των επαγγελματικών δραστηριοτήτων των εκκλησιών ή άλλων δημοσίων ή ιδιωτικών ενώσεων η δεοντολογία των οποίων εδράζεται στη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις, η διαφορετική μεταχείριση που εδράζεται στο θρήσκευμα ή τις πεποιθήσεις ενός προσώπου δεν συνιστά διάκριση όταν, λόγω της φύσης των εν λόγω δραστηριοτήτων ή του πλαισίου εντός του οποίου ασκούνται, η θρησκεία ή οι πεποιθήσεις αποτελούν επαγγελματική απαίτηση ουσιώδη, θεμιτή και δικαιολογημένη, λαμβάνοντας υπόψη τη δεοντολογία της οργάνωσης. Αυτή η διαφορετική μεταχείριση ασκείται τηρουμένων των συνταγματικών διατάξεων και αρχών των κρατών μελών, καθώς και των γενικών αρχών του κοινοτικού δικαίου και δεν μπορεί να αιτιολογεί διάκριση η οποία βασίζεται σε άλλους λόγους.»

ΣΤ. Γερμανικό δίκαιο

18. Το άρθρο 4, παράγραφοι 1 και 2, του Grundgesetz (Θεμελιώδους Νόμου της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, στο εξής: GG) ορίζει:

«(1) Η ελευθερία πίστεως και συνειδήσεως καθώς και η ελευθερία των θρησκευτικών ή φιλοσοφικών πεποιθήσεων είναι απαραβίαστες.

(2) Διασφαλίζεται η ακώλυτη άσκηση της λατρείας.»

19. Το άρθρο 140 του GG ορίζει ότι τα άρθρα 136 έως 139 και 141 του Verfassung des Deutschen Reiches (Συντάγματος του Γερμανικού Κράτους, στο εξής: WRV) αποτελούν αναπόσπαστο μέρος του Θεμελιώδους Νόμου. Οι σημαντικότερες διατάξεις του άρθρου 137 έχουν ως ακολούθως:

«(1) Δεν υφίσταται κρατική εκκλησία.

(2) Διασφαλίζεται η ελευθερία συγκροτήσεως θρησκευτικών κοινοτήτων. [...]

(3) Κάθε θρησκευτική κοινότητα ρυθμίζει και διαχειρίζεται ανεξάρτητα τις υποθέσεις της, εντός των ορίων του νόμου που ισχύει έναντι όλων. Αναθέτει τα αξιώματά της χωρίς παρέμβαση του κράτους ή των τοπικών αρχών.

[...]

(7) Οι ενώσεις σκοπός των οποίων είναι η από κοινού προώθηση φιλοσοφικών πεποιθήσεων εξομοιώνονται με τις θρησκευτικές κοινότητες.

[...]»

20. Το άρθρο 1 του Allgemeine Gleichbehandlungsgesetz (γενικού νόμου περί ίσης μεταχειρίσεως, στο εξής: AGG) ορίζει:

«Σκοπός του παρόντος νόμου είναι η αποτροπή ή η εξάλειψη κάθε δυσμενούς διακρίσεως λόγω φυλής, εθνοτικής καταγωγής, φύλου, θρησκείας ή πεποιθήσεων, αναπηρίας, ηλικίας ή σεξουαλικής ταυτότητας.»

21. Το άρθρο 7, παράγραφος 1, του AGG ορίζει:

«Οι εργαζόμενοι δεν πρέπει να υφίστανται δυσμενή διάκριση για οποιονδήποτε από τους λόγους του άρθρου 1· η απαγόρευση αυτή ισχύει και όταν το πρόσωπο που προβαίνει στη δυσμενή διάκριση υποθέτει απλώς ότι συντρέχει ένας από τους λόγους του άρθρου 1 στο πλαίσιο της δυσμενούς διακρίσεως»⁹.

⁹ Το άρθρο 6, παράγραφος 1, δεύτερη περίοδος, του AGG ορίζει, μεταξύ άλλων, ότι για τους σκοπούς του άρθρου 7 του AGG οι υποψήφιοι για την κατάληψη θέσεως εργασίας λογίζονται εργαζόμενοι.

22. Το άρθρο 9, παράγραφος 1, του AGG ορίζει:

«Με την επιφύλαξη των διατάξεων του άρθρου 8 [του παρόντος νόμου], διαφορετική μεταχείριση λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων θεωρείται δικαιολογημένη επίσης στην περίπτωση απασχολήσεως σε θρησκευτικές κοινότητες, σε υπαγόμενες σε αυτές οργανώσεις, ανεξάρτητα από τη νομική τους μορφή, ή σε ενώσεις που έχουν ως σκοπό την από κοινού προώθηση ορισμένης θρησκείας ή πεποιθήσεως, όταν, λαμβανομένης υπόψη της αυτοσυνειδησίας της θρησκευτικής κοινότητας ή της ενώσεως, συγκεκριμένη θρησκεία ή πεποίθηση συνιστά επαγγελματική απαίτηση δικαιολογημένη με γνώμονα το δικαίωμα αυτοκαθορισμού της ή τη φύση των δραστηριοτήτων της.»

III. Τα πραγματικά περιστατικά της υποθέσεως της κύριας δίκης και τα προδικαστικά ερωτήματα

23. Η επίμαχη στην κύρια δίκη προσφορά θέσεως εργασίας ανέφερε τα εξής:

«Προϋπόθεση αποτελεί η ιδιότητα μέλους προτεσταντικής Εκκλησίας ή Εκκλησίας που μετέχει στην Κοινότητα Εργασίας των Χριστιανικών Εκκλησιών στη Γερμανία, καθώς και η ταύτιση με τη διακονική αποστολή. Παρακαλούμε όπως δηλώσετε το θρήσκευμά σας στο βιογραφικό σας σημείωμα.»

24. Στα εργασιακά καθήκοντα που προέβλεπε η ίδια προσφορά θέσεως εργασίας συγκαταλέγονταν η εκπροσώπηση, εντός του πλαισίου του έργου, της Διακονίας της Γερμανίας στην πολιτική σκηνή, την κοινή γνώμη και τις οργανώσεις για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, καθώς και η συνεργασία με τις αρμόδιες αρχές. Περιλαμβάνονταν επίσης η παροχή πληροφοριών στη Διακονία της Γερμανίας και ο συντονισμός της διαδικασίας διαμορφώσεως απόψεων εντός του οργανισμού αυτού.

25. Όπως προεκτέθηκε, η αναιρεσείουσα, η οποία δεν ανήκει σε καμία θρησκευτική κοινότητα, υπέβαλε ανεπιτυχώς αίτηση προκειμένου να καταλάβει την εν λόγω θέση εργασίας. Το πρόσωπο που προσελήφθη τελικώς ήταν κάποιος ο οποίος ως προς το θρήσκευμα είχε δηλώσει ότι είναι «χριστιανός, ενεργό μέλος της περιφερειακής Προτεσταντικής Εκκλησίας του Βερολίνου».

26. Η αναιρεσείουσα άσκησε ενώπιον του Arbeitsgericht Berlin (πρωτοβαθμίου δικαστηρίου εργατικών διαφορών Βερολίνου) αγωγή αποζημιώσεως ζητώντας να της καταβληθεί τουλάχιστον το ποσό των 9 788,65 ευρώ. Το Arbeitsgericht (πρωτοβάθμιο δικαστήριο εργατικών διαφορών) έκρινε ότι η αναιρεσείουσα είχε υποστεί δυσμενή διάκριση, αλλά επιδίκασε αποζημίωση μόνο μέχρι το ποσό των 1 957,73 ευρώ. Κατά της αποφάσεως αυτής ασκήθηκε έφεση ενώπιον του Landesarbeitsgericht Berlin-Brandenburg (δευτεροβάθμιου δικαστηρίου εργατικών διαφορών Βερολίνου-Βρανδεμβούργου), και κατά της εφετειακής αποφάσεως κατατέθηκε αίτηση αναιρέσεως ενώπιον του Bundesarbeitsgericht (Ομοσπονδιακού Δικαστηρίου Εργατικών Διαφορών).

27. Δεδομένου ότι το δικαστήριο αυτό, υπό τις περιστάσεις της υπό κρίση υποθέσεως, έχει αμφιβολίες ως προς την ορθή ερμηνεία του δικαίου της Ένωσης, υπέβαλε στο Δικαστήριο δυνάμει του άρθρου 267 ΣΛΕΕ τα ακόλουθα ερωτήματα:

«1. Έχει το άρθρο 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78/ΕΚ την έννοια ότι ένας εργοδότης, όπως το εν προκειμένω εναγόμενο σωματείο και/ή η εκκλησία για λογαριασμό του, μπορεί να αποφασίζει ο ίδιος κατά τρόπο δεσμευτικό ότι η απαίτηση να έχει ο αιτών εργασία ένα συγκεκριμένο θρήσκευμα συνιστά, λόγω της φύσεως της δραστηριότητας ή του πλαισίου εντός του οποίου αυτή ασκείται, ουσιώδη, θεμιτή και δικαιολογημένη επαγγελματική απαίτηση λαμβανομένης υπόψη της δεοντολογίας του εργοδότη/της εκκλησίας;

2. Σε περίπτωση αρνητικής απαντήσεως στο πρώτο ερώτημα:

Υποχρεούται το εθνικό δικαστήριο να αφήσει ανεφάρμοστη, στο πλαίσιο διαφοράς όπως η εν προκειμένω επίμαχη, μια διάταξη του εθνικού δικαίου —όπως το άρθρο 9, παράγραφος 1, πρώτη περίπτωση, του Allgemeines Gleichbehandlungsgesetz (γενικού νόμου περί ίσης μεταχειρίσεως)— η οποία επιτρέπει τη διαφορετική μεταχείριση λόγω θρησκείας στο πλαίσιο απασχολήσεως από θρησκευτικές κοινότητες και από υπαγόμενα σε αυτές ιδρύματα εφόσον κρίνεται ότι, λαμβανομένης υπόψη της αυτοσυνειδησίας της θρησκευτικής κοινότητας βάσει του δικαιώματος αυτοκαθορισμού της, ένα συγκεκριμένο θρήσκευμα συνιστά δικαιολογημένη επαγγελματική απαίτηση;

3. Έτι περαιτέρω σε περίπτωση αρνητικής απαντήσεως στο πρώτο ερώτημα:

Ποιες απαιτήσεις πρέπει να νοούνται ως ουσιώδεις, θεμιτές και δικαιολογημένες επαγγελματικές απαιτήσεις σε σχέση με τη φύση της δραστηριότητας ή το πλαίσιο εντός του οποίου αυτή ασκείται, λαμβανομένης υπόψη της δεοντολογίας της οργάνωσης, σύμφωνα με το άρθρο 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78;»

28. Γραπτές παρατηρήσεις κατέθεσαν στο Δικαστήριο η αναιρεσείουσα, η αναιρεσίβλητη, η Γερμανική Κυβέρνηση και η Ιρλανδία, καθώς και η Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Άπαντες, πλην της Ιρλανδίας, συμμετείχαν στην επ' ακροατηρίου συζήτηση, η οποία διεξήχθη στις 18 Ιουλίου 2017.

IV. Η διάταξη περί παραπομπής

29. Στο πλαίσιο της κύριας δίκης δεν αμφισβητήθηκε ότι, μέσω των σχετικών διατάξεων του AGG, η Γερμανία άσκησε την επιλογή που της παρέχει το πρώτο εδάφιο του άρθρου 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78, κατά το οποίο τα κράτη μέλη δύνανται είτε «να διατηρούν στην ισχύουσα κατά την ημερομηνία έκδοσης της οδηγίας 2000/78 εθνική τους νομοθεσία» είτε «να προβλέψουν, σε μελλοντική νομοθεσία η οποία αφορά τις [...] εθνικές πρακτικές» που ίσχυαν κατά τον ίδιο χρόνο, επαγγελματικές απαιτήσεις που είναι «θεμιτές, ουσιώδεις και δικαιολογημένες»¹⁰. Κατά τη διάταξη περί παραπομπής, η αναιρεσείουσα υποστηρίζει ότι το γεγονός ότι στην επίμαχη διαδικασία προσλήψεως ελήφθη υπόψη το θρήσκευμα, όπερ προκύπτει σαφώς εν προκειμένω από την προσφορά θέσεως εργασίας, δεν συμβιβάζεται με την απαγόρευση των δυσμενών διακρίσεων που προβλέπεται στο άρθρο 7, παράγραφος 1, του AGG, ερμηνευόμενο τουλάχιστον κατά τρόπο σύμφωνο με το δίκαιο της Ένωσης. Το άρθρο 9, παράγραφος 1, του AGG δεν μπορεί να δικαιολογήσει τη δυσμενή διάκριση που υπέστη. Είναι επίσης προφανές ότι δεν αποτελεί πάγια πρακτική της αναιρεσίβλητης να επιβάλλει την ύπαρξη ομολογιακής πίστεως ως επαγγελματική απαίτηση για όλες τις θέσεις εργασίας που προσφέρει, αλλά και ότι η επίμαχη θέση χρηματοδοτούνταν, μεταξύ άλλων, από πόρους προοριζόμενους για το έργο οι οποίοι προέρχονταν από τρίτους εκτός του χώρου της εκκλησίας.

30. Η αναιρεσίβλητη αντιτείνει ότι η επίμαχη εν προκειμένω διαφορετική μεταχείριση λόγω θρησκείας δικαιολογείται από το άρθρο 9, παράγραφος 1, του AGG. Οι κανόνες που διέπουν την Προτεσταντική Εκκλησία στη Γερμανία ορίζουν ότι η συμμετοχή σε χριστιανική εκκλησία συνιστά ουσιώδη απαίτηση για τη δημιουργία σχέσεως εργασίας. Το δικαίωμα επιβολής της απαιτήσεως αυτής αποτελεί μέρος του δικαιώματος αυτοκαθορισμού των εκκλησιών, το οποίο προστατεύεται από το γερμανικό συνταγματικό δίκαιο, βάσει του άρθρου 140 του GG σε συνδυασμό με το άρθρο 137, παράγραφος 3,

¹⁰ Μολονότι ο AGG φέρει ως ημερομηνία δημοσίευσής την 14η Αυγούστου 2006 (βλ. *BGBI.* I, σ. 1897) και η ημερομηνία ενάρξεως ισχύος της οδηγίας 2000/78 είναι η 2α Δεκεμβρίου 2000, σύμφωνα με την πρόταση της Γερμανικής Κυβερνήσεως για τη θέσπιση του AGG το νομοθέτημα αυτό αποτυπώνει εθνικές πρακτικές που υπήρχαν κατά την ημερομηνία ενάρξεως ισχύος της οδηγίας 2000/78. Βλ. *Deutscher Bundestag Drucksache 16/1780*, 8 Ιουνίου 2006, σ. 35.

του WRV. Τούτο είναι συμβατό με το δίκαιο της Ένωσης, λαμβανομένου υπόψη ιδίως του άρθρου 17 ΣΛΕΕ. Εξάλλου, σύμφωνα με την αυτοσυνειδησία της αναιρεσίβλητης, η συμμετοχή σε συγκεκριμένη θρησκευτική κοινότητα συνιστά δικαιολογημένη επαγγελματική απαίτηση λόγω της φύσεως των επίμαχων δραστηριοτήτων.

31. Όσον αφορά το πρώτο ερώτημα, στη διάταξη περί παραπομπής σημειώνεται ότι ρητή βούληση του Γερμανού νομοθέτη ήταν να μεταφερθεί το άρθρο 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78 στο εσωτερικό δίκαιο κατά τέτοιον τρόπο ώστε να διατηρηθούν οι υφιστάμενες νομοθετικές ρυθμίσεις και πρακτικές· ο εθνικός νομοθέτης κατέληξε στην απόφαση αυτή λαμβάνοντας υπόψη τη νομολογία του Bundesverfassungsgericht (Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου) και παρέπεμψε ρητώς στο άρθρο 140 του GG, σε συνδυασμό με το άρθρο 137, παράγραφος 3, του WRV, όσον αφορά το «προνόμιο του αυτοκαθορισμού». Επομένως, κατά το γερμανικό δίκαιο, ο δικαστικός έλεγχος στο πλαίσιο του άρθρου 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78 περιορίζεται σε έλεγχο ευλογοφάνειας, βάσει της θρησκευτικής αυτοσυνειδησίας όπως αυτή ορίζεται από την πίστη. Πάντως, το αιτούν δικαστήριο διερωτάται ως προς το αν αυτή η ερμηνεία του άρθρου 9, παράγραφος 1, του AGG συνάδει με το δίκαιο της Ένωσης.

32. Όσον αφορά το δεύτερο ερώτημα, το αιτούν δικαστήριο σημειώνει ότι πάγια νομολογία του Δικαστηρίου επιβάλλει να εξετάζεται αν η απαγόρευση των διακρίσεων λόγω θρησκείας παρέχει δικαίωμα το οποίο απαιτεί να μένουν ανεφάρμοστες τυχόν αντίθετες νομοθετικές διατάξεις των κρατών μελών, ακόμη και σε διαφορές μεταξύ ιδιωτών¹¹. Πάντως, παραμένει αδιευκρίνιστο αν το ίδιο ισχύει στην περίπτωση που ο εργοδότης επικαλείται το πρωτογενές δίκαιο της Ένωσης, όπως το άρθρο 17 ΣΛΕΕ, προκειμένου να δικαιολογήσει τη δυσμενή μεταχείριση λόγω θρησκείας.

33. Όσο για το τρίτο ερώτημα, ζητείται να διευκρινιστεί με ποιον τρόπο τα κριτήρια που έχουν διατυπωθεί στη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (στο εξής: ΕΔΔΑ) όσον αφορά αυτό που στη διάταξη περί παραπομπής χαρακτηρίζεται ως σύγκρουση με το καθήκον πίστεως στο πλαίσιο υφιστάμενης εργασιακής σχέσεως συνδέονται με την ερμηνεία του άρθρου 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78. Μεταξύ των κριτηρίων αυτών συγκαταλέγονται, ιδίως, η φύση της επίμαχης θέσεως εργασίας¹², η εγγύτητα της επίμαχης δραστηριότητας με την κηρυγματική αποστολή¹³, και η προστασία των δικαιωμάτων των άλλων, όπως για παράδειγμα η επιθυμία καθολικού πανεπιστημίου να χαρακτηρίζεται η διδασκαλία του από την καθολική πίστη¹⁴. Το ΕΔΔΑ προβαίνει επίσης σε στάθμιση των συγκρουόμενων δικαιωμάτων και συμφερόντων¹⁵.

V. Εκτίμηση

A. Γενικά

34. Θα αρχίσω την ανάλυσή μου εξετάζοντας τρία προκαταρκτικά ζητήματα.

11 Βλ. αποφάσεις της 19ης Απριλίου 2016, DI (C-441/14, EU:C:2016:278, σκέψη 36 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία), και της 19ης Ιανουαρίου 2010, Küçükdeveci (C-555/07, EU:C:2010:21, σκέψη 51).

12 Αποφάσεις του ΕΔΔΑ της 12ης Ιουνίου 2014, Fernández Martínez κατά Ισπανίας (CE:ECHR:2014:0612JUD005603007, § 131)· της 23ης Σεπτεμβρίου 2010, Obst κατά Γερμανίας (CE:ECHR:2010:0923JUD000042503, § 48 έως 51), και της 23ης Σεπτεμβρίου 2010, Schüth κατά Γερμανίας (CE:ECHR:2010:0923JUD000162003, § 69).

13 Απόφαση του ΕΔΔΑ της 23ης Σεπτεμβρίου 2010, Schüth κατά Γερμανίας (CE:ECHR:2010:0923JUD000162003, § 69). Βλ., επίσης, σχετικά με την αξιοπιστία της εκκλησίας τόσο έναντι της κοινής γνώμης όσο και έναντι των πιστών της, απόφαση του ΕΔΔΑ της 3ης Φεβρουαρίου 2011, Siebenhaar κατά Γερμανίας (CE:ECHR:2011:0203JUD001813602, § 46), καθώς και σχετικά με το αν το επίμαχο αξίωμα ήταν επιφανές, απόφαση του ΕΔΔΑ της 23ης Σεπτεμβρίου 2010, Obst κατά Γερμανίας (CE:ECHR:2010:0923JUD000042503, § 51).

14 Απόφαση του ΕΔΔΑ της 20ής Οκτωβρίου 2009, Lombardi Vallauri κατά Ιταλίας (CE:ECHR:2009:1020JUD003912805, § 41).

15 Απόφαση του ΕΔΔΑ της 23ης Σεπτεμβρίου 2010, Schüth κατά Γερμανίας (CE:ECHR:2010:0923JUD000162003, § 69).

35. Πρώτον, θα εξετάσω αν, προκειμένου να απαντηθούν τα προδικαστικά ερωτήματα, χρειάζεται να εξεταστεί αν η αναιρεσίβλητη ασκούσε ή όχι «οικονομική δραστηριότητα» όταν δημοσίευσε την προσφορά της επίμαχης θέσεως εργασίας καλώντας πιστούς αναγνωρισμένων χριστιανικών εκκλησιών να συντάξουν την έκθεση για τις φυλετικές διακρίσεις και να την εκπροσωπήσουν επαγγελματικά, επιλέγοντας τελικά ένα πρόσωπο που πληρούσε τα σχετικά κριτήρια.

36. Δεύτερον, θα εξετάσω λεπτομερώς με ποιον τρόπο και για ποιον λόγο τα άρθρα 52, παράγραφος 3, και 53 του Χάρτη έχουν αποφασιστική σημασία για την επίλυση των νομικών ζητημάτων που ανέκυψαν στην κύρια δίκη. Το άρθρο 52, παράγραφος 3, του Χάρτη ορίζει ότι, στον βαθμό που ο Χάρτης περιλαμβάνει δικαιώματα που αντιστοιχούν σε δικαιώματα τα οποία διασφαλίζονται στην ΕΣΔΑ, η έννοια και η εμβέλεια τους είναι ίδιες με εκείνες που τους αποδίδει η εν λόγω Σύμβαση. Το άρθρο 52, παράγραφος 3, προσθέτει ότι η διάταξη αυτή «δεν εμποδίζει το δίκαιο της Ένωσης να παρέχει ευρύτερη προστασία». Το τμήμα του άρθρου 53 που έχει βαρύνουσα σημασία αφορά τη δήλωση, όπως αυτή ερμηνεύθηκε από το Δικαστήριο στην απόφαση Melloni¹⁶, ότι καμία διάταξη «του [παρόντος] Χάρτη δεν πρέπει να ερμηνεύεται ως περιορίζουσα ή θίγουσα τα δικαιώματα του ανθρώπου και τις θεμελιώδεις ελευθερίες που αναγνωρίζονται στα αντίστοιχα πεδία εφαρμογής από το δίκαιο της Ένωσης, [...] καθώς και από τα Συντάγματα των κρατών μελών».

37. Τρίτον, θα αναφερθώ διεξοδικά στις ανακολουθίες των στοιχείων που υποβλήθηκαν στο Δικαστήριο σχετικά με το ακριβές περιεχόμενο του γερμανικού δικαίου, όπως αυτό έχει διαμορφωθεί στη νομολογία του Bundesverfassungsgericht (Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου), όσον αφορά τα όρια του δικαστικού ελέγχου της εκ μέρους θρησκευτικών οργανώσεων επικλήσεως του εκκλησιαστικού προνομίου του αυτοκαθορισμού στο πλαίσιο του εργατικού δικαίου.

38. Ακολούθως, θα απαντήσω στα προδικαστικά ερωτήματα. Κατ' αρχάς, θα απαντήσω στο πρώτο και στο τρίτο ερώτημα, καθόσον με αυτά ζητείται, ουσιαστικά, από το Δικαστήριο η ερμηνεία του άρθρου 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78 υπό το πρίσμα του πρωτογενούς δικαίου της Ένωσης, συμπεριλαμβανομένου του άρθρου 17 ΣΛΕΕ, και της σχετικής νομολογίας τόσο του Δικαστηρίου όσο και του ΕΔΔΑ.

39. Στο πλαίσιο της απαντήσεως στο πρώτο ερώτημα, θα εξεταστεί αν η γενομένη στο άρθρο 17 ΣΛΕΕ αναφορά στο «καθεστώς» των θρησκευτικών οργανώσεων σύμφωνα με το εθνικό δίκαιο των κρατών μελών, σε συνδυασμό με την παραπομπή στις συνταγματικές διατάξεις και αρχές των κρατών μελών που περιλαμβάνεται στο πρώτο εδάφιο του άρθρου 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78¹⁷, αρκεί για να θεωρηθεί ότι παραπέμπει στο δίκαιο των κρατών μελών, και εν προκειμένω της Γερμανίας, όσον αφορά την έκταση και την ένταση του δικαστικού ελέγχου που διενεργείται όταν ένας εργαζόμενος ή υποψήφιος εργαζόμενος¹⁸ αμφισβητεί την επίκληση του άρθρου 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78 από μια θρησκευτική οργάνωση προκειμένου αυτή να δικαιολογήσει την άνιση μεταχείριση λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων στο πλαίσιο σχέσεως εργασίας.

40. Ακολούθως, θα στηριχθώ στην ανάλυση για την απάντηση στο πρώτο ερώτημα, προκειμένου να διαπιστώσω αν οι «απαιτήσεις», όπως αυτές αναφέρονται στο τρίτο ερώτημα (στις οποίες προτιμώ να αναφέρομαι ως κρίσιμα «στοιχεία» για τους σκοπούς της αναλύσεώς μου), όσον αφορά τη φύση των δραστηριοτήτων ή το πλαίσιο εντός του οποίου αυτές ασκούνται, συνιστούν ουσιώδεις, θεμιτές και δικαιολογημένες επαγγελματικές απαιτήσεις, λαμβανομένης υπόψη της δεοντολογίας της οργανώσεως, σύμφωνα με το άρθρο 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78.

16 Απόφαση της 26ης Φεβρουαρίου 2013, Melloni (C-399/11, EU:C:2013:107, σκέψη 59). Βλ., επίσης, προτάσεις του γενικού εισαγγελέα Υ. Bot στην υπόθεση M.A.S και M.B. (C-42/17, EU:C:2017:564, σημεία 157 και 158, η οποία εκκρεμεί ενώπιον του Δικαστηρίου).

17 Δεδομένου ότι η υπόθεση της κύριας δίκης αφορά τις πεποιθήσεις της αναιρεσείουσας, και όχι τη συμπεριφορά της, η απαίτηση επιδείξεως «στάση[ς] καλής πίστης και συμμόρφωσης προς τη δεοντολογία [της οργανώσεως]» (η υπογράμμιση δική μου), που προβλέπεται από το δεύτερο εδάφιο του άρθρου 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78, δεν ασκεί επιρροή στην κύρια δίκη.

18 Το άρθρο 3 της οδηγίας 2000/78 περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, τόσο την πρόσληψη (άρθρο 3, παράγραφος 1, στοιχείο α') όσο και την απόλυση (άρθρο 3, παράγραφος 1, στοιχείο γ').

41. Το δεύτερο ερώτημα, το οποίο θα εξεταστεί τελευταίο, αφορά τις πιθανές συνέπειες, σε επίπεδο ενδίκων βοηθημάτων, αν η ερμηνεία η οποία θα δοθεί στις κρίσιμες για την επίλυση της παρούσας διαφοράς διατάξεις του δικαίου της Ένωσης είναι αντίθετη προς το γράμμα των σχετικών διατάξεων του γερμανικού δικαίου, σε βαθμό τέτοιον ώστε το τελευταίο να μην είναι δυνατόν να ερμηνευθεί κατά τρόπο σύμφωνο με το δίκαιο της Ένωσης.

42. Το συγκεκριμένο ζήτημα εγείρεται επειδή το κατά το δίκαιο της Ένωσης θεμελιώδες δικαίωμα μη υποβολής σε διακρίσεις λόγω πεποιθήσεων αποκτά συγκεκριμένη έκφραση σε οδηγία της Ένωσης¹⁹, και η κύρια δίκη αφορά μια οριζόντια κατάσταση στην οποία επίκληση της εν λόγω οδηγίας γίνεται από αμφοτέρους τους διαδίκους έναντι αλλήλων· η αναιρεσείουσα είναι ένας μεμονωμένος ιδιώτης και η αναιρεσίβλητη αποτελεί ένωση που διέπεται από το ιδιωτικό δίκαιο²⁰. Η αναιρεσείουσα επικαλείται έναντι της αναιρεσίβλητης τα άρθρα 1 και 2 της οδηγίας 2000/78, ενώ η αναιρεσίβλητη αντιτάσσει το άρθρο 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78. Πάντως, κατά πάγια νομολογία του Δικαστηρίου, μια οδηγία, αυτή καθ' εαυτή, δεν γεννά υποχρεώσεις εις βάρος ιδιωτών και, επομένως, δεν μπορεί να γίνει επίκλησή της κατ' αυτών²¹.

43. Η υποχρέωση των δικαστηρίων των κρατών μελών να ερμηνεύουν το εθνικό δίκαιο των κρατών μελών κατά τρόπο συμβατό με το δίκαιο της Ένωσης έχει και άλλα όρια. Έτσι, η υποχρέωση του εθνικού δικαστή να ανατρέχει στο δίκαιο της Ένωσης όταν ερμηνεύει και εφαρμόζει τους σχετικούς κανόνες του εσωτερικού δικαίου οριοθετείται από τις γενικές αρχές του δικαίου και δεν μπορεί να αποτελέσει έρεισμα για *contra legem* ερμηνεία του εθνικού δικαίου²².

44. Επομένως, αυτή η εκδήλωση της κλασσικής απαγορεύσεως του οριζόντιου άμεσου αποτελέσματος των οδηγιών συγκρούεται με έναν άλλο κανόνα που έχει αναπτυχθεί στη νομολογία του Δικαστηρίου. Δηλαδή, μολονότι το θεμελιώδες δικαίωμα μη υποβολής σε διακρίσεις λόγω ηλικίας αποκτά συγκεκριμένη έκφραση σε μια οδηγία της Ένωσης, εντούτοις παράγει οριζόντια άμεσα αποτελέσματα στον βαθμό που όλα τα εθνικά μέτρα που είναι αντίθετα προς αυτό μένουν ανεφάρμοστα, ακόμη και αν πρόκειται για *contra legem* ερμηνεία ή ακόμη και αν πρόκειται για διαφορές μεταξύ ιδιωτών²³.

45. Επομένως, μέσω του δεύτερου ερωτήματος, το αιτούν δικαστήριο ζητεί να διευκρινιστεί αν η απαγόρευση των διακρίσεων λόγω θρησκείας και πεποιθήσεων ανήκει στην ίδια κατηγορία δικαιωμάτων με την απαγόρευση των διακρίσεων λόγω ηλικίας, με αποτέλεσμα το αιτούν δικαστήριο να υποχρεούται να απόσχει από την εφαρμογή όλων των εθνικών μέτρων που είναι αντίθετα προς το δίκαιο της Ένωσης (και, ιδίως, προς το άρθρο 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78), παρά τον

19 Απόφαση της 19ης Απριλίου 2016, DI (C-441/14, EU:C:2016:278, σκέψη 35). Δεδομένου ότι οι κανόνες σχετικά με την εφαρμογή των οδηγιών στο δίκαιο των κρατών μελών δεν ασκούν επιρροή όταν ένα οριζοντίως εφαρμοζόμενο θεμελιώδες δικαίωμα αποτυπώνεται σε άρθρο Συνθήκης, η νομική κατάσταση είναι απλούστερη. Βλ., για παράδειγμα, αποφάσεις της 12ης Δεκεμβρίου 1974, Walrave και Koch (C-36/74, EU:C:1974:140), της 15ης Ιουνίου 1978, Defrenne (43/75, EU:C:1978:130), και της 6ης Ιουνίου 2000, Angonese (C-281/98, EU:C:2000:296). Βλ., γενικώς, Tridimas, T., «Horizontal effect of general principles: bold rulings and fine distinctions», σε Bernitz, U., Groussot, X., και Schuliyok, F., *General Principles of EU Law and European Private Law*, Wolters Kluwer, 2013, σ. 213.

20 Από κανένα στοιχείο της δικογραφίας δεν προκύπτει ότι στην αναιρεσίβλητη ανατέθηκε αποστολή δημοσίου συμφέροντος και ότι, προς τούτο, η Γερμανική Κυβέρνηση της παρέσχε ειδικές εξουσίες ούτε ότι η αναιρεσίβλητη είναι νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου, οπότε «εξομοιώνεται με το κράτος» και καλύπτεται από τη θεωρία του άμεσου αποτελέσματος όσον αφορά την οδηγία 2000/78. Βλ. απόφαση της 10ης Οκτωβρίου 2017, Farrell (C-413/15, EU:C:2017:745, σκέψη 34).

21 Βλ., πλέον προσφάτως, απόφαση Farrell, όπ.π., σκέψη 31 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία. Βλ. επίσης, ιδίως, αποφάσεις της 24ης Ιανουαρίου 2012, Dominguez (C-282/10, EU:C:2012:33, σκέψη 37), της 15ης Ιανουαρίου 2014, Association de médiation sociale (C-176/12, EU:C:2014:2, σκέψη 36), της 19ης Ιανουαρίου 2010, Küçükdeveci (C-555/07, EU:C:2010:21, σκέψη 46), και της 5ης Οκτωβρίου 2004, Pfeiffer κ.λπ. (C-397/01 έως C-403/01, EU:C:2004:584, σκέψη 108).

22 Απόφαση της 19ης Απριλίου 2016, DI (C-441/14, EU:C:2016:278, σκέψη 32 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία). Βλ., επίσης, προτάσεις της γενικής εισαγγελέα E. Sharpston της 22ας Ιουνίου 2017 στην υπόθεση Farrell (EU:C:2017:492, σημείο 150), όπου η γενική εισαγγελέας ζήτησε από το Δικαστήριο να επανέλθει και να επανεξετάσει την αιτιολογία που παρατίθεται στην απόφαση της 14ης Ιουλίου 1994, Faccini Dori (C-91/92, EU:C:1994:292), όσον αφορά την απόρριψη του οριζόντιου άμεσου αποτελέσματος των οδηγιών.

23 Για διεξοδική ανάλυση των ορίων του οριζόντιου αποτελέσματος των οδηγιών, βλ. προτάσεις του γενικού εισαγγελέα Υ. Bot στην υπόθεση DI (C-441/14, EU:C:2015:776).

οριζόντιο χαρακτήρα της διαφοράς της οποίας έχει επιληφθεί²⁴. Εξάλλου, από τη διάταξη περί παραπομπής, αν όχι από το ίδιο το κείμενο του δευτέρου ερωτήματος, είναι σαφές ότι το αιτούν δικαστήριο ζητεί διευκρινίσεις επίσης ως προς το αν το άρθρο 17 ΣΛΕΕ είναι καθ' οιονδήποτε τρόπο κρίσιμο για τη σχετική εκτίμηση.

B. Προκαταρκτικές παρατηρήσεις

1. Οι δραστηριότητες των θρησκευτικών οργανώσεων και το πεδίο εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης

46. Σε καμία από τις τρεις ιδρυτικές συνθήκες της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας, της Ευρωπαϊκής Κοινότητας Άνθρακα και Χάλυβα ή της Ευρωπαϊκής Κοινότητας Ατομικής Ενέργειας δεν υπήρχε αναφορά στη θρησκεία. Εξάλλου, λόγω των, όπως τώρα θεωρούνται, μετριοπαθών στόχων της Συνθήκης της Ρώμης, δεδομένου ότι αυτή αποσκοπούσε, κατ' ουσίαν, στην επίτευξη οικονομικής ολοκληρώσεως²⁵, η πρόωπη νομολογία του Δικαστηρίου καθόρισε τις περιστάσεις υπό τις οποίες η συμμετοχή σε κοινότητα, ερειδόμενη σε θρησκεία ή άλλη φιλοσοφική δοξασία, ενέπιπτε στο πεδίο εφαρμογής του κοινοτικού δικαίου αλλά μόνο αν αφορούσε οικονομική δραστηριότητα.

47. Με την απόφαση που εξέδωσε το 1988 στην υπόθεση Steymann, το Δικαστήριο έκρινε ότι το πεδίο εφαρμογής του κοινοτικού δικαίου περιελάμβανε τη συμμετοχή σε κοινότητα, ερειδόμενη σε θρησκεία ή άλλη φιλοσοφική δοξασία, στο μέτρο που η συμμετοχή αυτή μπορούσε να «θεωρηθεί ως οικονομική δραστηριότητα, κατά την έννοια του άρθρου 2 της Συνθήκης»²⁶, ενώ ο γενικός εισαγγελέας G. Slynn παρατήρησε με τις προτάσεις που ανέπτυξε κατά το ίδιο έτος στην υπόθεση Humbel και Edel ότι τα θρησκευτικά ιδρύματα «απασχολούν προσωπικό και πληρώνουν για θέρμανση και ηλεκτρικό ρεύμα» καθώς και ότι «[μ]πορεί επίσης να επιβάλλουν τέλη για ορισμένες υπηρεσίες». Πάντως, ο γενικός εισαγγελέας G. Slynn υπογράμμισε ότι «[τ]ο ορθό κριτήριο είναι αν οι υπηρεσίες προσφέρονται ως μέρος οικονομικής δραστηριότητας»²⁷.

48. Ωστόσο, η εξάρτηση των βασικών αρμοδιοτήτων της Ένωσης από την οικονομική ενσωμάτωση περιορίστηκε σταδιακά με τις μεταγενέστερες τροποποιήσεις των Συνθηκών²⁸, με αποτέλεσμα το ζήτημα αν μια θρησκευτική οργάνωση ασκεί ή όχι «οικονομική δραστηριότητα» να μην ασκεί πάντοτε επιρροή στον εκάστοτε επίμαχο τομέα του δικαίου της Ένωσης. Για παράδειγμα, τέτοιες οργανώσεις αντιτάχθηκαν σε θίγοντες τα συμφέροντά τους περιορισμούς στην ελεύθερη κυκλοφορία τους οποίους κράτη μέλη είχαν προσπαθήσει να δικαιολογήσουν επικαλούμενα λόγους δημοσίας τάξεως²⁹, εγχείρημα το οποίο μπορεί να οφείλεται σε πολιτική επιλογή «η οποία εξαρτάται από φιλοσοφικούς

24 Στο σημείο 62 των προτάσεων της στην υπόθεση Bougnaoui και ADDH (C-188/15, EU:C:2016:553), η γενική εισαγγελέας E. Sharpston αναφέρει ότι η αρχή της απαγορεύσεως των διακρίσεων λόγω θρησκείας, όπως η απαγόρευση διακρίσεων λόγω ηλικίας, αποτελεί γενική αρχή του δικαίου και συγκεκριμενοποιείται στην οδηγία 2000/78. Στα σημεία 144 έως 146 των προτάσεων της γενικής εισαγγελέας J. Kokott στην υπόθεση CHEZ Razpredelenie Bulgaria (C-83/14, EU:C:2015:170), υποστηρίζεται ότι η αρχή της απαγορεύσεως των διακρίσεων λόγω φυλής και εθνικής καταγωγής, η οποία συγκεκριμενοποιήθηκε με την οδηγία 2000/43/EK του Συμβουλίου, της 29ης Ιουνίου 2000, περί εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχειρίσεως προσώπων ασχέτως φυλετικής ή εθνικής τους καταγωγής (ΕΕ 2000, L 180, σ. 22), εμπίπτει στο ίδιο καθεστώς, τουλάχιστον σε έννομες σχέσεις οι οποίες «χαρακτηρίζονται στη δομή τους [...] από ανισορροπία μεταξύ των μερών».

25 Βλ. άρθρο 2 της Συνθήκης ΕΟΚ. Η διάταξη αυτή κατέστη στη συνέχεια το άρθρο 2 ΕΚ και πρέπει να συγκρίνεται με τον κατάλογο των αρμοδιοτήτων που πλέον απαριθμούνται στο άρθρο 3 ΣΕΕ, το οποίο «επικεντρώνεται σε μη οικονομικούς στόχους σε πολύ μεγαλύτερη έκταση σε σχέση με τη Συνθήκη ΕΚ». Βλ. Lenaerts, K, και van Nuffel, P., *European Union Law*, Sweet and Maxwell, 2011, σ. 107.

26 Απόφαση της 5ης Οκτωβρίου 1988, Steymann (C-196/87, EU:C:1988:475, σκέψη 9). Βλ., επίσης, απόφαση της 23ης Οκτωβρίου 1986, Van Roosmalen (300/84, EU:C:1986:402).

27 Απόφαση της 27ης Σεπτεμβρίου 1988, Humbel και Edel (263/86, EU:C:1988:151). Το ίδιο ισχύει για τη συμμετοχή σε άθλημα και όσον αφορά τα εκπαιδευτικά ιδρύματα Βλ., προσφάτως, προτάσεις της γενικής εισαγγελέας J. Kokott στην υπόθεση Congregación de Escuelas Pías Provincia Betania (C-74/16, EU:C:2017:135, σημείο 32 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία).

28 Για αποτίμηση, βλ., για παράδειγμα, Konstadinides, T, *Division of Powers in European Union Law*, Wolters Kluwer, 2009, ιδίως κεφάλαιο 1, και σ. 12. Lenaerts και van Nuffel, όπ.π., σ. 106 έως 111.

29 Για παράδειγμα, απόφαση της 14ης Μαρτίου 2000, Eglise de Scientologie (C-54/99, EU:C:2000:124). Για κριτική σχετικά με τη μη εξέταση της θρησκευτικής ελευθερίας στην υπόθεση εκείνη, βλ. McCrea, όπ.π., σ. 188 έως 190. Βλ., επίσης, απόφαση της 4ης Δεκεμβρίου 1974, van Duyn (41/74, EU:C:1974:133).

και ηθικούς λόγους»³⁰. Στο ισχύον συνταγματικό πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, τόσο οι θρησκευτικές οργανώσεις³¹ όσο και οι ιδιώτες αιτούντες³² μπορούν να επικαλούνται την προστασία που παρέχει το άρθρο 10 του Χάρτη προκειμένου να υπερασπιστούν το δικαίωμά τους θρησκευτικής ελευθερίας έναντι των πράξεων των θεσμικών οργάνων, των οργανισμών, των γραφείων και των υπηρεσιών της Ευρωπαϊκής Ένωσης³³ και της δράσεως των κρατών μελών όταν αυτά εφαρμόζουν το δίκαιο της Ένωσης³⁴, ανεξαρτήτως του αν τα μέτρα αυτά αποσκοπούν ή όχι στη ρύθμιση οικονομικών δραστηριοτήτων. Το ίδιο ισχύει σε διαφορές οριζόντιου χαρακτήρα, όπως αυτή της κύριας δίκης, η οποία αφορά την ερμηνεία του δικαίου κράτους μέλους κατά τρόπο σύμφωνο με μια οδηγία, στο μέτρο που αυτό είναι εφικτό³⁵.

49. Επομένως, παρά τα επιχειρήματα που προέβαλε ο εκπρόσωπος της Επιτροπής κατά την επ' ακροατηρίου συζήτηση, είμαι της γνώμης ότι υπό το πρίσμα των προδικαστικών ερωτημάτων είναι αδιάφορο αν η αναιρεσίβλητη ασκούσε ή όχι οικονομική δραστηριότητα όταν δημοσίευσε την προσφορά της επίμαχης θέσεως εργασίας για την κατάρτιση της εκθέσεως για τις φυλετικές διακρίσεις, απευθυνόμενη μόνο σε υποψήφιους οι οποίοι ανήκαν σε συγκεκριμένη κατηγορία χριστιανικών ομολογιών, και επέλεξε έναν υποψήφιο από μια από τις κατηγορίες αυτές.

50. Η προσέγγιση υπέρ της οποίας τάσσεται η Επιτροπή μπορεί όντως να έχει ως αποτέλεσμα την αδικαιολόγητη συρρίκνωση του καθ' ύλην πεδίου εφαρμογής του άρθρου 17 ΣΛΕΕ στην αναγνώριση του κατά το εθνικό δίκαιο καθεστώτος των εκκλησιών, των θρησκευτικών ενώσεων ή κοινοτήτων καθώς και των φιλοσοφικών και μη ομολογιακών οργανώσεων μόνον όταν αυτές ασκούν οικονομικές δραστηριότητες. Μπορεί επίσης να συνεπάγεται ευρύτερα τη συρρίκνωση του καθ' ύλην πεδίου εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης όσον αφορά τις εν λόγω οργανώσεις κατά τρόπο ασύμβατο με το σύγχρονο πρότυπο των αρμοδιοτήτων της ΕΕ, όπως αυτό αποτυπώνεται τόσο στη ΣΕΕ όσο και στη ΣΛΕΕ.

51. Για παράδειγμα, πρέπει μια θρησκευτική οργάνωση η οποία κατασκευάζει ένα μεγάλης κλίμακας λατρευτικό κέντρο να εξαιρείται από τις απαιτήσεις που επιβάλλει η οδηγία 2011/92/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 13ης Δεκεμβρίου 2011, για την εκτίμηση των επιπτώσεων ορισμένων σχεδίων δημοσίων και ιδιωτικών έργων στο περιβάλλον³⁶, απλώς και μόνον επειδή η συγκεκριμένη εγκατάσταση δεν πρόκειται να υπηρετεί εμπορικούς σκοπούς αλλά θα χρησιμοποιείται αποκλειστικά για λατρευτικές εκδηλώσεις, με αποτέλεσμα να μη μπορεί να θεωρηθεί ότι η εν λόγω θρησκευτική οργάνωση ασκεί οικονομική δραστηριότητα; Στο ερώτημα αυτό θα πρέπει κατ' ανάγκην να δοθεί αρνητική απάντηση³⁷.

30 Προτάσεις του γενικού εισαγγελέα W. Van Gerven στην υπόθεση *Society for the Protection of Unborn Children Ireland* (C-159/90, EU:C:1991:249, σημείο 26). Για παράδειγμα, απόφαση της 24ης Μαρτίου 1994, *Schindler* (C-275/92, EU:C:1994:119, σκέψη 60).

31 Υπόθεση C-426/16, *Liga van Moskeeën en Islamitische Organisaties Provincie Antwerpen κ.λπ.* (η οποία εκκρεμεί ενώπιον του Δικαστηρίου).

32 Αποφάσεις της 14ης Μαρτίου 2017, *Bougnououi και ADDH* (C-188/15, EU:C:2017:204), και *G4S Secure Solutions* (C-157/15, EU:C:2017:203). Βλ., περαιτέρω, υπόθεση C-68/17, *IR* (η οποία εκκρεμεί ενώπιον του Δικαστηρίου).

33 Για παράδειγμα, απόφαση της 27ης Οκτωβρίου 1976, *Prais κατά Συμβουλίου* (130/75, EU:1976:142).

34 Αποφάσεις της 26ης Φεβρουαρίου 2013, *Åkerberg Fransson* (C-617/10, EU:C:2013:105), και της 16ης Μαΐου 2017, *Berlioz Investment Fund* (C-682/15, EU:C:2017:373, σκέψη 50).

35 Αρχή που καθιερώθηκε με την απόφαση της 13ης Νοεμβρίου 1990, *Marleasing* (C-106/89, EU:C:1990:395). Βλ. σημεία 42 έως 44 των παρουσών προτάσεων.

36 ΕΕ 2012, L 26, σ. 1.

37 Εδώ, το ζήτημα που εξετάστηκε από το Δικαστήριο στην απόφαση της 27ης Ιουνίου 2017, *Congregación de Escuelas Pías Provincia Betania* (C-74/16, EU:C:2017:496), μπορεί να διακριθεί από αυτό της κύριας δίκης. Στην υπόθεση εκείνη, το ζήτημα αν η προσφεύγουσα θρησκευτική οργάνωση ασκούσε «οικονομική δραστηριότητα» ήταν καθοριστικής σημασίας προκειμένου να καθοριστεί αν η φορολογική απαλλαγή που ζητούσε από την Ισπανική Κυβέρνηση ισοδυναμούσε με κρατική ενίσχυση κατά την έννοια του άρθρου 107, παράγραφος 1, ΣΛΕΕ, σύμφωνα με τη νομολογία του Δικαστηρίου στον συγκεκριμένο τομέα. Βλ. προτάσεις της γενικής εισαγγελέα J. Kokott στην υπόθεση *Congregación de Escuelas Pías Provincia Betania* (C-74/16, EU:C:2017:135, σημεία 36 έως 60).

2. Οι κανόνες σχετικά με την εφαρμογή του Χάρτη και η κύρια δίκη

52. Στην υπόθεση της κύριας δίκης, ο Χάρτης πρέπει να εφαρμοστεί σύμφωνα με τους ακόλουθους κανόνες.

53. Πρώτον, κατά πάγια νομολογία του Δικαστηρίου, οι κανόνες του παραγώγου δικαίου της Ένωσης πρέπει να ερμηνεύονται και να εφαρμόζονται κατά τρόπο σύμφωνο με τα θεμελιώδη δικαιώματα³⁸. Το Δικαστήριο έχει επίσης κρίνει ότι «το δικαίωμα που διασφαλίζεται στο άρθρο 10, παράγραφος 1, του Χάρτη αντιστοιχεί στο δικαίωμα που κατοχυρώνεται στο άρθρο 9 της ΕΣΔΑ και, σύμφωνα με το άρθρο 52, παράγραφος 3, του Χάρτη, έχει την ίδια έννοια και την ίδια εμβέλεια με αυτό»³⁹. Το άρθρο 52, παράγραφος 3, του Χάρτη αποσκοπεί στη διασφάλιση συνοχής μεταξύ των δικαιωμάτων που περιλαμβάνονται στον Χάρτη και των αντίστοιχων δικαιωμάτων που κατοχυρώνει η ΕΣΔΑ, χωρίς αυτό να θίγει την αυτονομία του δικαίου της Ένωσης και του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης⁴⁰. Επομένως, το δικαίωμα αυτόνομης υπάρξεως των θρησκευτικών κοινοτήτων όπως η αναιρεσίβλητη είναι εγγυημένο μέχρι το «όριο ελάχιστης προστασίας»⁴¹ το οποίο έχει καθορίσει η νομολογία του ΕΔΔΑ. Αυτή το *forum externum* της θρησκευτικής ελευθερίας πρέπει να λαμβάνεται υπόψη κατά την ερμηνεία του άρθρου 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78 και του άρθρου 17 ΣΛΕΕ.

54. Δεύτερον, δεδομένου ότι, παράλληλα, το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ εγγυάται επίσης το *forum internum* της ελευθερίας της θρησκευτικής πίστεως και των πεποιθήσεων⁴², στην οποία συμπεριλαμβάνεται η ελευθερία των προσώπων να μην ανήκουν σε θρησκεία⁴³, θα πρέπει επίσης να ληφθεί δεόντως υπόψη κατά την ερμηνεία των άρθρων 1 και 2 της οδηγίας 2000/78 η νομολογία του ΕΔΔΑ σχετικά με το συγκεκριμένο σκέλος του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ, προκειμένου να διαπιστωθεί αν, από την άποψη του δικαίου της Ένωσης, η αναιρεσείουσα υπέστη αθέμιτη διάκριση ή, αντιθέτως, υπήρξε το αντικείμενο δικαιολογημένης άνισης μεταχειρίσεως⁴⁴. Ασφαλώς, τόσο η αναιρεσείουσα όσο και η αναιρεσίβλητη έχουν δικαίωμα αποτελεσματικής προσφυγής προκειμένου να ασκήσουν τα αντίστοιχα δικαιώματά τους σύμφωνα με το άρθρο 47 του Χάρτη⁴⁵.

38 Απόφαση της 10ης Αυγούστου 2017, *Turikas* (C-270/17 PPU, EU:C:2017:628, σκέψη 60).

39 Αποφάσεις της 14ης Μαρτίου 2017, *Bougnauoui* και *ADDH* (C-188/15, EU:C:2017:204, σκέψη 29), και *G4S Secure Solutions* (C-157/15, EU:2017:203, σκέψη 27). Βλ., επίσης, επεξηγήσεις σχετικά με το άρθρο 10 του Χάρτη (ΕΕ 2007, C 303, σ. 17).

40 Απόφαση της 28ης Ιουλίου 2016, *JZ* (C-294/16 PPU, EU:C:2016:610, σκέψη 50 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία). Βλ., επίσης, άρθρο 6, παράγραφος 1, ΣΕΕ.

41 Απόφαση της 15ης Μαρτίου 2017, *Al Chodor* (C-528/15, EU:C:2017:213, σκέψη 37).

42 Απόφαση της 14ης Μαρτίου 2017, *G4S Secure Solutions* (C-157/15, EU:C:2017:203, σκέψη 28).

43 Βλ., για παράδειγμα, απόφαση του ΕΔΔΑ της 6ης Απριλίου 2017, *Klein* κ.λπ. κατά Γερμανίας (CE:ECHR:2017:0406UD001013811, § 77 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία). Αίτηση παραπομπής της υποθέσεως αυτής στο τμήμα ευρείας συνθέσεως εκκρεμεί.

44 Βλ. προτάσεις της γενικής εισαγγελέα J. Kokott στην υπόθεση *G4S Secure Solutions* (C-157/15, EU:C:2016:382, σημείο 25). Η προσέγγιση του ΕΔΔΑ όσον αφορά τους δικαιολογημένους περιορισμούς δυνάμει του άρθρου 9, παράγραφος 2, της ΕΣΔΑ επιβάλλει την εξέταση του ζητήματος αν το βαλλόμενο μέτρο είναι «αναγκαίο σε μια δημοκρατική κοινωνία». Στο πλαίσιο αυτό, το ΕΔΔΑ θα κρίνει αν οι προβαλλόμενοι ως δικαιολογητικοί λόγοι της διαφορετικής μεταχειρίσεως λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων είναι λυσιτελείς, επαρκείς και αναλογικοί με τον επιδιωκόμενο θεμιτό σκοπό, το δε τελευταίο αυτό ζήτημα προϋποθέτει τη στάθμιση των δικαιωμάτων και συμφερόντων των άλλων με την προσαπτόμενη συμπεριφορά. Βλ. σημείο 47 των προτάσεων της γενικής εισαγγελέα E. Sharpston στην υπόθεση *Bougnauoui* και *ADDH* (C-188/15, EU:C:2016:553), όπου γίνεται παραπομπή στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 15ης Φεβρουαρίου 2001, *Dahlab* κατά Ελβετίας (CE:ECHR:2001:0215DEC004239398).

45 Βλ., επίσης, άρθρο 19, δεύτερο εδάφιο, ΣΕΕ. Σύμφωνα με τις επεξηγήσεις του Χάρτη (ΕΕ 2007, C 303, σ. 17), το πρώτο εδάφιο του άρθρου 47 του Χάρτη βασίζεται στο άρθρο 13 της ΕΣΔΑ, μολονότι η παρεχόμενη από το δίκαιο της Ένωσης προστασία είναι ευρύτερη, αλλά για λόγους που δεν άπτονται της υπό κρίση υποθέσεως. Το δεύτερο εδάφιο του άρθρου 47 αντιστοιχεί στο άρθρο 6, παράγραφος 1, της ΕΣΔΑ. Για λεπτομερείς και πρόσφατες αναλύσεις, βλ. προτάσεις του γενικού εισαγγελέα M. Wathelet στην υπόθεση *Berlioz Investment Fund* (C-682/15, EU:C:2017:2), και *Prechal*, S., «The Court of Justice and Effective Judicial Protection: What has the Charter Changed?» σε *Paulussen, C., Takács, T., Lazic, V., και Van Rompuy, B.* (επιμ.), *Fundamental Rights in International and European Law: Public and Private Law Perspective*, Springer, Βερολίνο, 2016, σ. 143. Το Δικαστήριο πρόσφατα επανέλαβε ότι τα χαρακτηριστικά των ενδίκων βοηθημάτων που προβλέπονται σε οδηγία «πρέπει να καθορίζονται τηρουμένου του άρθρου 47 του Χάρτη». Βλ. απόφαση της 27ης Σεπτεμβρίου 2017, *Puškár* (C-73/16, EU:C:2017:725, σκέψη 60 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία). Βλ., επίσης, απόφαση του ΕΔΔΑ της 20ής Οκτωβρίου 2009, *Lombardi Vallauri* κατά Ιταλίας (CE:ECHR:2009:1020UD003912805, § 66 έως 72).

55. Κατόπιν τούτου, φθάνω στον τρίτο λόγο για τον οποίο ο Χάρτης είναι κρίσιμος για την υπόθεση της κύριας δίκης. Τόσο από τη νομολογία του Δικαστηρίου όσο και από τη νομολογία του ΕΔΔΑ προκύπτει ότι, σε περίπτωση συγκρούσεως ή ανταγωνισμού μεταξύ δικαιωμάτων, το ουσιώδες καθήκον των δικαστηρίων είναι να προβαίνουν σε πλήρη στάθμιση των διακυβευόμενων συμφερόντων⁴⁶. Η ίδια προσέγγιση θα πρέπει οπωσδήποτε να υιοθετηθεί προκειμένου να επιλυθεί η διαφορά της κύριας δίκης, στην οποία δεν υφίσταται ευθεία σύγκρουση μεταξύ ιδιώτη και κράτους όσον αφορά την προστασία θεμελιωδών δικαιωμάτων, αλλά το δεύτερο είναι ο προστάτης των συγκρουόμενων δικαιωμάτων⁴⁷.

56. Έτσι, το άρθρο 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78 μπορεί να θεωρηθεί ως η νομοθετική έκφραση, στην Ένωση, του δικαιώματος αυτονομίας και αυτοκαθορισμού της αναιρεσίβλητης, όπως το δικαίωμα αυτό κατοχυρώνεται στα άρθρα 9 και 11 της ΕΣΔΑ, η δε έκφραση «λαμβάνοντας υπόψη τη δεοντολογία της οργάνωσης» αποτελεί το βασικό στοιχείο του άρθρου 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78 το οποίο πρέπει να ερμηνευθεί υπό το πρίσμα της σχετικής νομολογίας του ΕΔΔΑ. Τα άρθρα 1 και 2 της οδηγίας 2000/78 αποτελούν τη νομοθετική έκφραση του δικαιώματος της αναιρεσίβλους να μην υφίσταται διακρίσεις λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων, όπως το δικαίωμα αυτό κατοχυρώνεται στα άρθρα 9 και 14 της ΕΣΔΑ, ενώ το άρθρο 2, παράγραφος 5, της οδηγίας 2000/78 και η εντολή που απευθύνει στα κράτη μέλη να διατηρούν σε ισχύ τα μέτρα που είναι αναγκαία, μεταξύ άλλων, για «την προστασία [...] των δικαιωμάτων και ελευθεριών άλλων» τονίζει τη στάθμιση συμφερόντων στην οποία τα δικαστήρια οφείλουν να προβαίνουν όταν επιλαμβάνονται υποθέσεων συγκρούσεως δικαιωμάτων⁴⁸.

57. Τέταρτον, ακόμη ένα στοιχείο του άρθρου 52, παράγραφος 3, του Χάρτη, πέρα από το γράμμα του άρθρου 53 του Χάρτη, έχει κεντρική σημασία όσον αφορά την κατάλληλη προσέγγιση για τα ζητήματα που ανέκυψαν στην κύρια δίκη. Το άρθρο 52, παράγραφος 3, ορίζει περαιτέρω ότι η διάταξη αυτή «δεν εμποδίζει το δικαίο της Ένωσης να παρέχει ευρύτερη προστασία», ενώ το άρθρο 53, το οποίο επιγράφεται «Επίπεδο προστασίας», ορίζει, μεταξύ άλλων, ότι καμία διάταξη του Χάρτη «δεν πρέπει να ερμηνεύεται ως περιορίζουσα ή θίγουσα τα δικαιώματα του ανθρώπου και τις θεμελιώδεις ελευθερίες που αναγνωρίζονται στα αντίστοιχα πεδία εφαρμογής από το δικαίο της Ένωσης [...] καθώς και από τα Συντάγματα των κρατών μελών»⁴⁹.

58. Όσον αφορά την «ευρύτερη προστασία» που η Ένωση δύναται να παρέχει σύμφωνα με το άρθρο 52, παράγραφος 3, του Χάρτη, όπως θα εκτεθεί στο τμήμα V, υπό Γ, των παρουσών προτάσεων στο πλαίσιο της απαντήσεως στο πρώτο προδικαστικό ερώτημα, το συγκεκριμένο ζήτημα απαιτεί να εξεταστεί δεόντως αν το άρθρο 17 ΣΛΕΕ και το άρθρο 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78 συνιστούν ή όχι περιπτώσεις στις οποίες η Ένωση έχει επιλέξει να παράσχει «ευρύτερη προστασία» από αυτή της ΕΣΔΑ, όσον αφορά την έκταση και την ένταση του δικαστικού ελέγχου των αποφάσεων με τις οποίες θρησκευτικές οργανώσεις, όπως η αναιρεσίβλητη, ισχυρίζονται ότι ασκούν το δικαίωμά τους αυτονομίας και αυτοκαθορισμού, ενώ το τρίτο ερώτημα επιβάλλει τον προβληματισμό ως προς τους παράγοντες που ο δικαστής πρέπει να λαμβάνει υπόψη κατά τη στάθμιση του δικαιώματος μη υποβολής σε διακρίσεις λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων, το οποίο κατοχυρώνεται στα άρθρα 1 και 2 της οδηγίας 2000/78⁵⁰, με το δικαίωμα αυτοκαθορισμού και αυτονομίας των θρησκευτικών οργανώσεων, το οποίο αναγνωρίζεται με το άρθρο 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78.

46 Ιδιαίτερως αξιοσημείωτη είναι η ανάλυση στην οποία το Δικαστήριο προέβη, όσον αφορά τη στάθμιση των συγκρουόμενων δικαιωμάτων, στην απόφαση της 14ης Μαρτίου 2017, G4S Secure Solutions (C-157/15, EU:2017:203). Βλ., επίσης, απόφαση της 14ης Οκτωβρίου 2004, Omega (C-36/02, EU:C:2004:614). Όσον αφορά το ΕΔΔΑ, βλ. σημεία 68 έως 75 των παρουσών προτάσεων.

47 Jellinek, G., *System der Subjektiven öffentlichen Rechte*, Mohr Siebeck, 1905, σ. 125.

48 Βλ. συναφώς, ιδίως, απόφαση της 13ης Σεπτεμβρίου 2011, Prigge κ.λπ. (C-447/09, EU:C:2011:573, σκέψεις 52 έως 64).

49 Βλ., επίσης, άρθρο 52, παράγραφος 4, του Χάρτη.

50 Στα σημεία 60 έως 67 των προτάσεων της στην υπόθεση Bougnaoui και ADDH (C-188/15, EU:C:2016:553), η γενική εισαγγελέας E. Sharpston υποστηρίζει ότι η ελευθερία που απορρέει από την απαγόρευση των άμεσων διακρίσεων λόγω θρησκείας απολαύει ισχυρότερης προστασίας κατά το δικαίο της Ένωσης απ' ό,τι κατά την ΕΣΔΑ.

59. Όσον αφορά το άρθρο 53 του Χάρτη, το Δικαστήριο έκρινε στην απόφαση Melloni ότι η διάταξη αυτή πρέπει να ερμηνεύεται υπό την έννοια ότι η εφαρμογή των κατοχυρωμένων στα Συντάγματα των κρατών μελών προδιαγραφών προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων αποκλείεται όταν διακυβεύει «την υπεροχή, την ενότητα και την αποτελεσματικότητα του δικαίου της Ένωσης» στο έδαφος του κράτους αυτού⁵¹.

60. Αυτό ακριβώς όμως ζητεί η αναιρεσίβλητη από το αιτούν δικαστήριο, προσέγγιση η οποία συνεπάγεται το αποτέλεσμα της απαγορεύσεως των διακρίσεων λόγω θρησκείας την οποία διασφαλίζουν τα άρθρα 1 και 2 της οδηγίας 2000/78, σε συνδυασμό με τους ευρείς και σαφώς διατυπωμένους κανόνες περί ενδίκων βοηθημάτων που περιλαμβάνονται στην οδηγία αυτή⁵², θα διακυβεύεται κατ' ανάγκη λόγω των περιορισμών τους οποίους το γερμανικό συνταγματικό δίκαιο, όπως εκτίθεται στη διάταξη περί παραπομπής, επιβάλλει ως προς την ένταση του δικαστικού ελέγχου των λόγων τους οποίους οργανώσεις όπως η αναιρεσίβλητη προβάλλουν για να δικαιολογήσουν την άνιση μεταχείριση λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων στο πλαίσιο εργασιακών σχέσεων. Επομένως, πρέπει να κριθεί αν η ρύθμιση αυτή είναι συμβατή με το δίκαιο της Ένωσης μέσω των συνδυασμένων αποτελεσμάτων του άρθρου 17 ΣΛΕΕ και του άρθρου 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78.

3. Δικαστικός έλεγχος των εργασιακών σχέσεων και των θρησκευτικών οργανώσεων στη Γερμανία

61. Τέλος, είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι στο Δικαστήριο υποβλήθηκαν ανακόλουθες μεταξύ τους περιγραφές του περιεχομένου της νομολογίας του Bundesverfassungsgericht (Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου) και του κατά πόσον το δικαστήριο αυτό περιορίζει τον δικαστικό έλεγχο των θρησκευτικών οργανώσεων που ενεργούν ως εργοδότες, προκειμένου να προστατευθεί το εκκλησιαστικό δικαίωμα αυτοκαθορισμού που οι τελευταίες έχουν δυνάμει του άρθρου 137 του WRV και, ιδίως, της πρώτης περιόδου του άρθρου 137, παράγραφος 3.

62. Κατά τη διάταξη περί παραπομπής, στο πλαίσιο αγωγής αποζημιώσεως λόγω δυσμενούς διακρίσεως σε διαδικασία προσλήψεως/υποψηφιότητας, ο έλεγχος ευλογοφάνειας σημαίνει ότι οι καθοριζόμενες από την ίδια την εκκλησία προδιαγραφές δεν υπόκεινται σε έλεγχο, αλλά, αντιθέτως, πρέπει απλώς να γίνονται δεκτές στο μέτρο που από όσα εκθέτει η εργοδότη εκκλησία πιθανολογείται ότι η απαίτηση να ανήκει ο υποψήφιος σε συγκεκριμένη θρησκεία αποτελεί έκφραση της αυτοσυνειδησίας της εκκλησίας, όπως αυτή ορίζεται από την πίστη της.

63. Ωστόσο, κατά την επ' ακροατηρίου συζήτηση, ο εκπρόσωπος της Γερμανικής Κυβερνήσεως τόνισε ότι το Bundesverfassungsgericht (Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο) ουδόλως απαλλάσσει τις εργοδότης εκκλησίες από κάθε είδος δικαστικού ελέγχου και, συναφώς, αμφισβήτησε την ανάλυση που περιέχεται στη διάταξη περί παραπομπής⁵³. Ο εκπρόσωπος της Γερμανικής Κυβερνήσεως ανέφερε ότι, στην πραγματικότητα, το Συνταγματικό Δικαστήριο έχει καθιερώσει έναν έλεγχο δύο επιπέδων όσον αφορά διαφορές όπως αυτή της κύριας δίκης⁵⁴.

51 Απόφαση της 26ης Φεβρουαρίου 2013, Melloni (C-399/11, EU:C:2013:107, σκέψη 60). Βλ. επίσης, προτάσεις του γενικού εισαγγελέα Υ. Bot της 18ης Ιουλίου 2017 στην υπόθεση M.A.S και M.B. (C-42/17, EU:C:2017:564, σημείο 157, η οποία εκκρεμεί ενώπιον του Δικαστηρίου).

52 Βλ. κεφάλαιο II της οδηγίας 2000/78, το οποίο επιγράφεται «Ένδικα μέσα και εκτέλεση» και περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, το άρθρο 9 σχετικά με την υπεράσπιση των δικαιωμάτων και το άρθρο 10 σχετικά με το βάρος αποδείξεως. Σχετικές είναι επίσης δύο διατάξεις του κεφαλαίου IV, το οποίο επιγράφεται «Τελικές διατάξεις», ήτοι το άρθρο 16 το οποίο αφορά τη συμμόρφωση και το άρθρο 17 το οποίο αφορά τις κυρώσεις. Βλ., επίσης, αιτιολογικές σκέψεις 30 έως 32 και 35 της οδηγίας 2000/78. Το Δικαστήριο έχει κρίνει, στο πλαίσιο της οδηγίας 2000/78, ότι κάθε άτομο που θεωρεί ότι θίγεται από τη μη εφαρμογή, επ' αυτού, της αρχής της ίσης μεταχειρίσεως πρέπει να μπορεί να «διεκδικεί τα δικαιώματά του διά της δικαστικής οδού». Βλ. απόφαση της 19ης Απριλίου 2012, Meister (C-415/10, EU:C:2012:217, σκέψη 38).

53 Η απόφαση του Bundesverfassungsgericht (Συνταγματικού Δικαστηρίου) της 22ας Οκτωβρίου 2014, 2BvR 661/12, και ιδίως η σκέψη 125, επισημάνθηκε ως η απόφαση που ασκεί επιρροή συναφώς.

54 Στη διάταξη περί παραπομπής, ο δύο επιπέδων δικαστικός έλεγχος αναφέρεται ως είδος δικαστικού ελέγχου που καθιερώθηκε από το Bundesverfassungsgericht (Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο) στο πλαίσιο των απολύσεων και των διακρίσεων λόγω θρησκείας και πεποιθήσεων, αλλά δεν έχει ακόμη κριθεί αν οι κανόνες αυτοί έχουν εφαρμογή επί των προσλήψεων.

64. Ο εκπρόσωπος της Γερμανικής Κυβερνήσεως ανέφερε ότι το σημείο αφετηρίας είναι ότι οι εργοδότες εκκλησιών μπορούν να αποφασίζουν οι ίδιες ποιες δραστηριότητες απαιτούν ενστερνισμό της οικείας θρησκείας ως προϋπόθεση για την πρόσληψη σε θέση εργασίας, και ο έλεγχος ευλογοφάνειας διενεργείται σε αυτό το πρώτο επίπεδο. Σε αυτό το σημείο, τα γερμανικά δικαστήρια εργατικών διαφορών έχουν τη δυνατότητα να αξιολογήσουν την κατανομή την οποία έχει αποφασίσει η εργοδότη εκκλησία, εξαιρουμένων όμως των δογματικών ζητημάτων όπως η ερμηνεία των γραφών. Ακολουθώντας, σε δεύτερο επίπεδο, τα δικαστήρια εργατικών διαφορών μπορούν να προβούν σε συνολική εκτίμηση σταθμίζοντας, αφενός, τα συμφέροντα της εκκλησίας και τη θρησκευτική της ελευθερία και, αφετέρου, τα τυχόν αντίθετα θεμελιώδη δικαιώματα του εργαζομένου⁵⁵.

65. Δεν είναι έργο του Δικαστηρίου η ερμηνεία των σχετικών διατάξεων του δικαίου των κρατών μελών στο πλαίσιο αιτήσεων προδικαστικής αποφάσεως⁵⁶. Το Δικαστήριο περιορίζεται από την κατανομή αρμοδιοτήτων μεταξύ των δικαστηρίων της Ένωσης και των εθνικών δικαστηρίων και πρέπει να λαμβάνει υπόψη το πραγματικό και νομοθετικό πλαίσιο, όπως αυτό περιγράφεται στη διάταξη περί παραπομπής, εντός του οποίου ανέκυψαν τα προδικαστικά ερωτήματα⁵⁷. Άπαξ το Δικαστήριο ερμηνεύσει το άρθρο 17 ΣΛΕΕ και το άρθρο 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78, όπως ζητείται με το πρώτο και το δεύτερο ερώτημα, πλέον στο αιτούν δικαστήριο θα εναπόκειται να καθορίσει αν το άρθρο 137 του WRV και το άρθρο 9, παράγραφος 1, του AGG μπορούν να ερμηνευθούν κατά τρόπο σύμφωνο με το δίκαιο της Ένωσης, και, σε περίπτωση που αυτό δεν είναι εφικτό, να εφαρμόσει την απάντηση του Δικαστηρίου στο δεύτερο ερώτημα.

Γ. Πρώτο ερώτημα

66. Με το πρώτο ερώτημά του, το αιτούν δικαστήριο ερωτά αν το άρθρο 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78 πρέπει να ερμηνευθεί υπό την έννοια ότι εργοδότης, όπως η αναιρεσίβλητη στην υπόθεση της κύριας δίκης, ή η εκκλησία για λογαριασμό του, μπορεί να καθορίσει ο ίδιος κατά τρόπο δεσμευτικό αν ο η απαίτηση να έχει ο αιτών εργασία ένα συγκεκριμένο θρήσκευμα συνιστά, λόγω της φύσεως της δραστηριότητας ή του πλαισίου εντός του οποίου αυτή ασκείται, ουσιώδη, θεμιτή και δικαιολογημένη επαγγελματική απαίτηση, λαμβανομένης υπόψη της δεοντολογίας της αναιρεσίβλητης.

67. Αρχικώς, θα αναλύσω τη νομολογία του ΕΔΔΑ σχετικά με τους περιορισμούς του δικαστικού ελέγχου όταν το δικαίωμα αυτονομίας των θρησκευτικών οργανώσεων, όπως αυτό κατοχυρώνεται στα άρθρα 9 και 11 της ΕΣΔΑ, συγκρούεται με κάποιο άλλο δικαίωμα το οποίο επίσης κατοχυρώνεται στην ΕΣΔΑ, όπως το κατά το άρθρο 8 δικαίωμα στην ιδιωτική ζωή. Στη συνέχεια, θα αναλύσω το άρθρο 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78, προκειμένου να καθοριστεί αν αυτό παρέχει ευρύτερη προστασία του δικαιώματος αυτονομίας και αυτοκαθορισμού των θρησκευτικών οργανώσεων, κατά την έννοια του άρθρου 52, παράγραφος 3, του Χάρτη, όσον αφορά την έκταση και την ένταση του δικαστικού ελέγχου της εκ μέρους θρησκευτικών οργανώσεων επικλήσεως του δικαιώματος αυτού στο πλαίσιο εργασιακών σχέσεων. Τρίτον, θα εξετάσω με τον ίδιο σκοπό το άρθρο 17 ΣΛΕΕ.

⁵⁵ Στάθμιση συμφερόντων είναι προφανής επίσης στις αποφάσεις του ΕΔΔΑ της 3ης Φεβρουαρίου 2011, Siebenhaar κατά Γερμανίας (CE:ECHR:2011:0203JUD001813602, βλ. ιδίως § 42 έως 46), και της 23ης Σεπτεμβρίου 2010, Obst κατά Γερμανίας (CE:ECHR:2010:0923JUD000042503). Η επιχειρηματολογία που αναπτύσσει ο G. Robbers, όπ. π., σ. 136, στοιχεί με αυτήν του εκπροσώπου της Γερμανικής Κυβερνήσεως κατά την επ' ακροατηρίου συζήτηση· ο G. Robbers παραπέμπει στις αποφάσεις BVerfG της 25ης Μαρτίου 1980, BVerfGE 53, 366, 400 επ· BVerfG της 13ης Δεκεμβρίου 1983, BVerfGE 66, 1, 22· BVerfG της 4ης Ιουνίου 1985, BVerfGE 70, 138, 167, και BVerfG της 14ης Μαΐου 1986, BVerfGE 72, 278, 289. Βλ., επίσης, Freiherr von Campenhausen, A., και de Wall, H., *Staatskirchenrecht* (4η έκδ., Μόναχο, C.H. Beck 2006, σ. 107 έως 111).

⁵⁶ Απόφαση της 13ης Ιουνίου 2013, Kostov (C-62/12, EU:C:2013:391, σκέψη 24).

⁵⁷ Όπ.π. (σκέψη 25 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία).

1. Περιορισμοί στον δικαστικό έλεγχο των θρησκευτικών οργανώσεων που ενεργούν ως εργοδότες, σύμφωνα με τη νομολογία του ΕΔΔΑ

68. Είμαι της γνώμης ότι ο περιορισμός του δικαστικού ελέγχου στην έκταση που περιγράφεται στο πρώτο ερώτημα δεν βρίσκει έρεισμα στη νομολογία του ΕΔΔΑ.

69. Σε αποφάσεις στις οποίες ο δικαστικός έλεγχος της φερόμενης προσβολής δικαιώματος το οποίο κατοχυρώνεται στην ΕΣΔΑ περιορίζεται από το δίκαιο συμβαλλόμενου μέρους για λόγους που συνδέονται με την αυτονομία των θρησκευτικών οργανώσεων, είτε μέσω συνταγματικής διατάξεως είτε κατ' άλλον τρόπο, το ΕΔΔΑ έχει επιβεβαιώσει ότι οι παράμετροι του δικαστικού ελέγχου που προβλέπεται από το συμβαλλόμενο κράτος πρέπει, παρά ταύτα, να είναι επαρκείς ώστε να καθοριστεί αν έχουν γίνει σεβαστά άλλα δικαιώματα που κατοχυρώνονται στην ΕΣΔΑ. Συναφώς, η στάθμιση συμφερόντων που πρέπει να πραγματοποιείται στις περιπτώσεις αυτές δεν εξαρτάται από το αν η διαφορά αφορά την πρόσληψη ή την απόλυση, σε μεγάλο βαθμό κατά τον ίδιο τρόπο που το άρθρο 3 της οδηγίας 2000/78, το οποίο οριοθετεί το πεδίο εφαρμογής της οδηγίας, δεν προβαίνει σε τέτοια διάκριση.

70. Για παράδειγμα, η υπόθεση *Fernández Martínez* κατά Ισπανίας⁵⁸ αφορούσε την αναγνώριση του κατά το άρθρο 8 της ΕΣΔΑ δικαιώματος στην ιδιωτική και οικογενειακή ζωή ενός καθολικού καθηγητή δευτεροβάθμιας εκπαιδευσεως ο οποίος δίδασκε επί επτά έτη και είχε προσληφθεί και αμειβόταν από ισπανική δημόσια αρχή, όταν η σύμβασή του δεν ανανεώθηκε λόγω δημοσιοποιήσεως της προσωπικής του καταστάσεως ως νυμφευμένου ιερέα. Σε μια υπόθεση στο επίκεντρο της οποίας ήταν η προσέγγιση του *Tribunal Constitucional* (Ισπανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου) όσον αφορά τον δικαστικό έλεγχο στις περιπτώσεις που επίμαχο είναι το θεμελιώδες δικαίωμα θρησκευτικής ελευθερίας της καθολικής εκκλησίας, στη συλλογική ή κοινοτική του διάσταση, το ΕΔΔΑ, στη σκέψη που επιγράφεται «Ορια της αυτονομίας [των θρησκευτικών οργανώσεων]», έκρινε τα εξής:

«Ο ισχυρισμός θρησκευτικής κοινότητας ότι υπάρχει, πραγματική ή δυνητική, προσβολή της αυτονομίας της δεν αρκεί ώστε να καταστήσει συμβατή με το άρθρο 8 της Συμβάσεως οποιαδήποτε επέμβαση στο δικαίωμα για σεβασμό της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής των μελών της. Επιπλέον, η ενδιαφερόμενη θρησκευτική κοινότητα οφείλει να αποδείξει ότι, υπό τις περιστάσεις της συγκεκριμένης περιπτώσεως, ο προβαλλόμενος κίνδυνος είναι πιθανός και σοβαρός, ότι η επίμαχη επέμβαση στο δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής ζωής δεν βαίνει πέραν του αναγκαίου ορίου προκειμένου να εξαλειφθεί ο κίνδυνος αυτός, καθώς και ότι δεν υπηρετεί σκοπό άσχετο με την άσκηση της αυτονομίας της θρησκευτικής κοινότητας. Εξάλλου, δεν πρέπει να θίγει την ουσία του δικαιώματος στην ιδιωτική και οικογενειακή ζωή. *Στα εθνικά δικαστήρια εναπόκειται να βεβαιωθούν ότι πληρούνται οι προϋποθέσεις αυτές, προβαίνοντας σε επιστάμενη εξέταση των περιστάσεων της υποθέσεως και σε πλήρη στάθμιση των συγκρουόμενων συμφερόντων*»⁵⁹.

71. Επομένως, συντάσσομαι με την άποψη ότι, αν μια θρησκευτική κοινότητα ή οργάνωση δεν αποδείξει με πειστικό τρόπο ότι η κρατική επέμβαση, η οποία στην υπόθεση της κύριας δίκης έχει τη μορφή δικαστικής εφαρμογής του αφορώντος την ίση μεταχείριση δικαίου της Ένωσης, συνιστά πραγματική απειλή για την αυτονομία της, δεν δύναται να ζητήσει από το κράτος να απόσχει από τη ρύθμιση, μέσω της εθνικής του νομοθεσίας, των σχετικών δραστηριοτήτων της κοινότητας αυτής. Συναφώς, οι θρησκευτικές κοινότητες δεν τελούν υπό καθεστώς ασυλίας από την κρατική δικαιοδοσία⁶⁰.

⁵⁸ Απόφαση του ΕΔΔΑ της 12ης Ιουνίου 2014 (CE:ECHR:2014:0612JUD005603007).

⁵⁹ Όπ.π., § 132 (η υπογράμμιση δική μου) και εκεί παρατιθέμενη νομολογία.

⁶⁰ Απόφαση του ΕΔΔΑ της 1ης Δεκεμβρίου 2015, *Károly Nagy* κατά Ουγγαρίας (CE:ECHR:2015:1201JUD005666509, § 15) με κοινή μειοψηφούσα άποψη των δικαστών Sajó, Vučinić και Küris. Στις 14 Σεπτεμβρίου 2017, στην εν λόγω υπόθεση η προσφυγή απορρίφθηκε ως απαράδεκτη από το τμήμα ευρείας συνθέσεως του ΕΔΔΑ για πραγματικούς λόγους που δεν αφορούν την υπόθεση της κύριας δίκης. Βλ. CE:ECHR:2017:0914JUD005666509.

72. Πράγματι, στην υπόθεση Schüth κατά Γερμανίας⁶¹, στην οποία τόσο το άρθρο 9, παράγραφος 1, του AGG όσο και το άρθρο 137 του WRV ήταν κρίσιμα για τη διαφορά, το ΕΔΔΑ έκρινε ότι η Γερμανία δεν τήρησε τις θετικές υποχρεώσεις της όσον αφορά το κατά το άρθρο 8 της ΕΣΔΑ δικαίωμα στην ιδιωτική και οικογενειακή ζωή έναντι ενός οργανίστα και διευθυντή χορωδίας της καθολικής ενορίας του Αγίου Λαμβέρτου στο Έσσεν, ο οποίος είχε απολυθεί επειδή είχε εξωσυζυγική σχέση από την οποία γεννήθηκε ένα τέκνο. Κρίθηκε ότι η Γερμανία παρέβη το άρθρο 8 της ΕΣΔΑ λόγω της ποιότητας του δικαστικού ελέγχου που διενεργήθηκε από εθνικό δικαστήριο εργατικών διαφορών.

73. Στην απόφαση Schüth, το ΕΔΔΑ σημείωσε ότι το σκεπτικό του δευτεροβάθμιου δικαστηρίου εργατικών διαφορών όσον αφορά τα συμπεράσματα που συνήγαγε από τη συμπεριφορά του ενάγοντος ήταν πολύ συνοπτικό⁶² και ότι, ως εκ τούτου, τα συμφέροντα της εργοδότης εκκλησίας δεν είχαν σταθμιστεί με το δικαίωμα του ενάγοντος για σεβασμό της ιδιωτικής και οικογενειακής του ζωής που κατοχυρώνεται στο άρθρο 8 της ΕΣΔΑ⁶³.

74. Το ΕΔΔΑ σημείωσε ότι το δευτεροβάθμιο δικαστήριο εργατικών διαφορών δεν εξέτασε το ζήτημα της εγγύτητας μεταξύ της δραστηριότητας του ενάγοντος και της κηρυγματικής αποστολής της εκκλησίας, αλλά, όσον αφορά το συγκεκριμένο ζήτημα, απλώς επανέλαβε την άποψη της εργοδότης εκκλησίας χωρίς περαιτέρω έλεγχο. Το ΕΔΔΑ συνήγαγε ότι, μολονότι είναι αληθές ότι, βάσει της ΕΣΔΑ, εργοδότης του οποίου η δεοντολογία εδράζεται στη θρησκεία ή σε φιλοσοφικές πεποιθήσεις έχει τη δυνατότητα να επιβάλλει συγκεκριμένα καθήκοντα πίστεως στους εργαζομένους του, εντούτοις απόφαση απολύσεως στηριζόμενη στην παράβαση ενός τέτοιου καθήκοντος δεν μπορεί να υπόκειται, λόγω του δικαιώματος αυτονομίας του εργοδότη, σε περιορισμένο μόνο δικαστικό έλεγχο από το αρμόδιο εθνικό δικαστήριο εργατικών διαφορών χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η φύση της σχετικής θέσεως εργασίας και χωρίς να σταθμίζονται ορθώς τα συγκρουόμενα συμφέροντα με γνώμονα την αρχή της αναλογικότητας⁶⁴.

75. Επομένως, υπήρξε παράβαση του άρθρου 8 της ΕΣΔΑ επειδή η Γερμανία δεν τήρησε την προαναφερθείσα θετική υποχρέωσή της.

2. Το άρθρο 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78

α) Εισαγωγικές παρατηρήσεις

76. Συναφώς, επιθυμώ να διατυπώσω δύο εισαγωγικά σχόλια.

77. Πρώτον, η κατάσταση στην κύρια δίκη αφορά άμεση διάκριση λόγω των πεποιθήσεων της αναιρεσείουσας ή της ελλείψεως ομολογιακής πίστεως. Άμεση διάκριση υπάρχει όταν ένα πρόσωπο υφίσταται, λόγω των πεποιθήσεών του, μεταχείριση λιγότερο ευνοϊκή από αυτή η οποία επιφυλάσσεται, επιφυλάχθηκε ή θα επιφυλαχθεί σε άλλο πρόσωπο σε ανάλογη κατάσταση⁶⁵. Έτσι, συντρέχει άμεση διάκριση όταν ένα μέτρο το οποίο φέρεται ότι εισάγει δυσμενείς διακρίσεις «συνδ[έεται] άρρηκτα με τον εξεταζόμενο λόγο άνισης μεταχειρίσεως»⁶⁶.

61 Απόφαση του ΕΔΔΑ της 23ης Σεπτεμβρίου 2010 (CE:ECHR:2010:0923JUD000162003).

62 Όπ.π. (§ 66).

63 Όπ.π. (§ 67).

64 Όπ.π. (§ 69).

65 Άρθρο 2, παράγραφος 2, στοιχείο α', σε συνδυασμό με το άρθρο 1 της οδηγίας 2000/78.

66 Σημείο 44 των προτάσεων της γενικής εισαγγελέα J. Kokott στην υπόθεση G4S Secure Solutions (C-157/15, EU:C:2016:382, και νομολογία που παρατίθεται στην υποσημείωση 25 των προτάσεων αυτών). Στην απόφαση της 10ης Ιουλίου 2008, Feryn (C-54/07, EU:C:2008:397), το Δικαστήριο έκρινε ότι συντρέχει άμεση διάκριση στο πλαίσιο δημόσιων δηλώσεων στις οποίες προβαίνει ο εργοδότης που επιθυμεί να προσλάβει εργαζόμενους.

78. Επομένως, σε αντίθεση με πρόσφατες υποθέσεις στις οποίες το Δικαστήριο κλήθηκε να αξιολογήσει, στο πλαίσιο έμμεσων διακρίσεων, μια οριζόντια σύγκρουση μεταξύ της θρησκευτικής ελευθερίας και ενός άλλου θεμελιώδους δικαιώματος, και ειδικά της επιχειρηματικής ελευθερίας⁶⁷, η αναιρεσίβλητη δεν δύναται να επικαλεστεί το άρθρο 2, παράγραφος 2, στοιχείο β', σημείο i, της οδηγίας 2000/78 ως δικαιολογητικό λόγο για την άνιση μεταχείριση. Η διάταξη αυτή ορίζει ότι δεν συντρέχει έμμεση διάκριση αν η σχετική διάταξη, κριτήριο ή πρακτική δικαιολογείται αντικειμενικά από θεμιτό σκοπό και τα μέσα για την επίτευξη του σκοπού αυτού είναι πρόσφορα και αναγκαία. Δεδομένου ότι η κύρια δίκη αφορά άμεση διάκριση, οι μοναδικοί δικαιολογητικοί λόγοι τους οποίους μπορεί να επικαλεστεί η αναιρεσίβλητη είναι αυτοί που προβλέπονται από την οδηγία 2000/78⁶⁸. Οι δικαιολογητικοί λόγοι που είναι κρίσιμοι για την υπόθεση της κύριας δίκης είναι το άρθρο 4, παράγραφος 2, και το άρθρο 2, παράγραφος 5, της οδηγίας 2000/78⁶⁹, όπως ερμηνεύονται υπό το πρίσμα του πρωτογενούς δικαίου της Ένωσης και, ιδίως, του άρθρου 17 ΣΛΕΕ και του άρθρου 47 του Χάρτη⁷⁰.

79. Δεύτερον, μολονότι δέχομαι ότι το άρθρο 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78, όπως τα άρθρα 4, παράγραφος 1, και 2, παράγραφος 5, της ίδιας οδηγίας, αποτελεί παρέκκλιση από την αρχή της απαγορεύσεως των δυσμενών διακρίσεων και, ως εκ τούτου, πρέπει να ερμηνεύεται στενά⁷¹, εντούτοις η νομολογία του Δικαστηρίου σχετικά με την ερμηνεία του άρθρου 4, παράγραφος 1, της οδηγίας 2000/78 δεν μπορεί να εφαρμοσθεί στην ερμηνεία του άρθρου 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78. Η δεύτερη διάταξη αποτελεί ειδικό κανόνα ο οποίος διαμορφώθηκε για να ρυθμίσει τη συγκεκριμένη περίπτωση κατά την οποία θρησκευτικές οργανώσεις εμπíπτουσες στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 3 της οδηγίας 2000/78 μπορούν νομίμως να προβαίνουν σε άνιση μεταχείριση. Τούτο είχε ως αποτέλεσμα την προσθήκη μιας παραγράφου η οποία έχει μικρή ομοιότητα με το άρθρο 4, παράγραφος 1, της οδηγίας 2000/78, οπότε η σχετική νομολογία δεν μπορεί να υπαγορεύσει την ερμηνεία του άρθρου 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78.

80. Για παράδειγμα, το άρθρο 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78 δεν αναφέρει τα «χαρακτηριστικά» που συνδέονται με τη θρησκευτική πίστη, ενώ η επικέντρωση στα «χαρακτηριστικά» είναι ουσιώδης για την ερμηνεία του άρθρου 4, παράγραφος 1, της οδηγίας 2000/78⁷². Το άρθρο 4, παράγραφος 1, της οδηγίας 2000/78 αναφέρεται σε «ουσιαστικές και καθοριστικές» επαγγελματικές απαιτήσεις και ρητώς εξαρτά από θεμιτούς σκοπούς και αναλογικές προϋποθέσεις το αποδεκτό μιας για τους λόγους του άρθρου 1 της οδηγίας 2000/78 διαφορετικής μεταχειρίσεως. Ωστόσο, το άρθρο 4, παράγραφος 2, αναφέρεται σε «επαγγελματική απαίτηση ουσιώδη, θεμιτή και δικαιολογημένη, λαμβάνοντας υπόψη τη δεοντολογία της οργάνωσης», ενώ δεν αναφέρει ευθέως την αρχή της αναλογικότητας (βλ. τμήμα V, υπό Δ, των παρουσών προτάσεων).

67 Αποφάσεις της 14ης Μαρτίου 2017, G4S Secure Solutions (C-157/15, EU:C:2017:203), και Bougnaoui και ADDH (C-188/15, EU:C:2017:204).

68 Προτάσεις της γενικής εισαγγελέα E. Sharpston στην υπόθεση Bougnaoui και ADDH (C-188/15, EU:C:2016:553, σημείο 63). Βλ., επίσης, απόφαση της 18ης Νοεμβρίου 2010, Kleist (C-356/09, EU:C:2010:703, σκέψεις 41 και 42).

69 Το άρθρο 52, παράγραφος 1, του Χάρτη δεν έχει εφαρμογή στην υπόθεση της κύριας δίκης επειδή θα διέυρνε τους λόγους που δικαιολογούν την άμεση διάκριση λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων πέραν αυτών που προβλέπονται από την οδηγία 2000/78, δηλαδή από τα άρθρα 2, παράγραφος 5, και 4, παράγραφος 2. Τούτο θα ήταν αντίθετο προς το άρθρο 53 του Χάρτη, το οποίο ορίζει ότι «[κ]αμία διάταξη του παρόντος Χάρτη δεν πρέπει να ερμηνεύεται ως περιορίζουσα ή θίγουσα τα δικαιώματα του ανθρώπου και τις θεμελιώδεις ελευθερίες που αναγνωρίζονται [...] από το δίκαιο της Ένωσης».

70 Ως εκ τούτου, σε αντίθεση με όσα υποστηρίζει η Ιρλανδία με τις γραπτές παρατηρήσεις της, κατ' εμέ παρέλκει η εξέταση του ζητήματος αν το άρθρο 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78 παρέχει τον δικαιολογητικό λόγο που απαιτείται τόσο για τις άμεσες όσο και για τις έμμεσες διακρίσεις λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων όσον αφορά τις «επαγγελματικές δραστηριότητες [...] των ενώσεων η δεοντολογία των οποίων εδράζεται στο θρήσκευμα ή τις πεποιθήσεις».

71 Βλ., για παράδειγμα, αποφάσεις της 13ης Σεπτεμβρίου 2011, Prigge κ.λπ. (C-447/09, EU:C:2011:573, σκέψη 72, όσον αφορά το άρθρο 4, παράγραφος 1, της οδηγίας 2000/78, και σκέψη 56, όσον αφορά το άρθρο 2, παράγραφος 5, της οδηγίας 2000/78), και της 13ης Νοεμβρίου 2014, Vital Pérez (C-416/13, EU:C:2014:2371, σκέψη 47, όσον αφορά το άρθρο 4, παράγραφος 1, της οδηγίας 2000/78). Βλ., γενικώς, απόφαση της 11ης Ιανουαρίου 2000, Kreil (C-285/98, EU:C:2000:2, σκέψη 20 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία), ως προς το ότι πρέπει να ερμηνεύονται στενά οι προβλεπόμενες από τις οδηγίες για την ίση μεταχείριση παρεκκλίσεις από τα ατομικά δικαιώματα.

72 Όπως η γενική εισαγγελέα J. Kokott υπογράμμισε στο σημείο 68 των προτάσεων της στην υπόθεση G4S Secure Solutions (C-157/15, EU:C:2016:382, και νομολογία που παρατίθεται στην υποσημείωση 35 των προτάσεων αυτών).

β) Δικαιολογεί το άρθρο 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78 τους συνταγματικούς περιορισμούς του δικαστικού ελέγχου εκ μέρους των κρατών μελών;

1) Το γράμμα της διατάξεως

81. Δέχομαι ότι το πρώτο εδάφιο του άρθρου 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78 αναφέρεται στο δίκαιο των κρατών μελών υπό δύο έννοιες⁷³. Πρώτον, αναφέρεται στη διατήρηση της ισχύουσας εθνικής νομοθεσίας και στη θέσπιση νομοθεσίας η οποία ενσωματώνει τις εθνικές πρακτικές που υφίσταντο κατά την ημερομηνία εκδόσεως της οδηγίας 2000/78.

82. Μολονότι τούτο περιλαμβάνει τόσο το άρθρο 137 του WRV όσο και το άρθρο 9, παράγραφος 1, του AGG, εντούτοις αδυνατώ να δεχθώ ότι σημαίνει ότι η νομολογία του Bundesverfassungsgericht (Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου) σχετικά με την ερμηνεία των μέτρων αυτών «πάγωσε» κατά την ημερομηνία εκδόσεως της οδηγίας 2000/78. Η ερμηνεία αυτή είναι αντίθετη, αφενός, με το γράμμα του άρθρου 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78, στον βαθμό που περιορίζει την εν λόγω διάταξη αποκλειστικά στη *νομοθεσία*, και, αφετέρου, με την υποχρέωση που έχουν τα δικαστήρια των κρατών μελών να μεταβάλλουν την πάγια νομολογία τους αν αυτή εδράζεται σε ερμηνεία του εθνικού δικαίου ασύμβατη με τους σκοπούς της οδηγίας⁷⁴.

83. Δεύτερον, το πρώτο εδάφιο του άρθρου 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78 ορίζει ότι η διαφορετική μεταχείριση την οποία αφορά η διάταξη αυτή πρέπει να επιφυλάσσεται *τηρουμένων* των συνταγματικών διατάξεων και αρχών των κρατών μελών (βλ., επίσης, άρθρο 52, παράγραφος 4, του Χάρτη όσον αφορά τις *κοινές στα κράτη μέλη* συνταγματικές παραδόσεις)⁷⁵. Πάντως, το γράμμα του άρθρου 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78 δεν είναι αρκετό ώστε να δικαιολογήσει τη συρρίκνωση του ρόλου των δικαστηρίων όσον αφορά τον έλεγχο της επικλήσεως του άρθρου 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78 από θρησκευτικές οργανώσεις, ιδίως λόγω της ελλείψεως στην εν λόγω διάταξη οποιασδήποτε ρητής παραπομπής στο δίκαιο των κρατών μελών «για τον προσδιορισμό της έννοιας και του περιεχομένου [της]»⁷⁶. Επομένως, ο περιορισμός που προβλέπεται από το άρθρο 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78 πρέπει να ερμηνεύεται αυτοτελώς, λαμβανομένων υπόψη του πλαισίου εντός του οποίου εντάσσεται η εν λόγω διάταξη και των σκοπών που επιδιώκει η οδηγία 2000/78⁷⁷.

2) Το πλαίσιο και ο σκοπός της διατάξεως

84. Πέραν αυτού, το άρθρο 2, παράγραφος 5, της οδηγίας 2000/78 είναι ενδεικτικό του ρόλου που διαδραματίζουν τα δικαστήρια όσον αφορά τη στάθμιση των συγκρουόμενων συμφερόντων καθώς και του ρόλου που πρέπει να διαδραματίζουν λόγω του ότι ο σκοπός της οδηγίας 2000/78, όπως αυτός εκτίθεται στην αιτιολογική της σκέψη 37, είναι η δημιουργία εντός της Ένωσης «ενός πεδίου δράσης όσον αφορά την ισότητα στον τομέα της απασχόλησης και της εργασίας», λαμβανομένου δεόντως υπόψη του «καθεστώτος» που κατά το δίκαιο των κρατών μελών έχουν οι θρησκευτικές οργανώσεις, όπως αυτό αποτυπώνεται στην αιτιολογική σκέψη 24 και στο άρθρο 17 ΣΛΕΕ (βλ., κατωτέρω, τμήμα V, υπό Γ 3, των παρουσών προτάσεων).

⁷³ Σχετικά με τις αρχές για την ερμηνεία των μέτρων της Ένωσης, βλ. προτάσεις μου στην υπόθεση Pinckernelle (C-535/15, EU:C:2016:996, σημεία 34 έως 70).

⁷⁴ Απόφαση της 19ης Απριλίου 2016, DI (C-441/14, EU:C:2016:278, σκέψη 33 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία).

⁷⁵ Η υπογράμμιση δική μου.

⁷⁶ Απόφαση της 1ης Δεκεμβρίου 2016, Daouidi (C-395/15, EU:C:2016:917, σκέψη 50 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία).

⁷⁷ Όπ.π.

3) Το ιστορικό θεσπίσεως της διατάξεως

85. Τέλος, δεν εντόπισα κανένα στοιχείο των προπαρασκευαστικών εργασιών σχετικά με το άρθρο 4, παράγραφος 2, από το οποίο να συνάγεται ότι τα συνταγματικά δίκαια των κρατών μελών έχουν τόσο ευρύ ρόλο όσο υποστηρίζει η αναιρεσίβλητη. Για παράδειγμα, δεν υπήρξε καμία συγκεκριμένη πρόταση, πολλώ δε μάλλον συμφωνία, σχετικά με συρρίκνωση οποιασδήποτε εκ των διατάξεων της οδηγίας 2000/78 που αποσκοπούν στη διασφάλιση της αυστηρής δικαστικής εφαρμογής της οδηγίας 2000/78⁷⁸, αναγόμενη στην υπεροχή των προδιαγραφών δικαστικού ελέγχου που καθορίζονται από τις εθνικές συνταγματικές τάξεις⁷⁹. Από κανένα στοιχείο δεν προκύπτει ότι οι ουσιώδεις κανόνες σχετικά με το βάρος αποδείξεως που περιέχονται στο άρθρο 10 της οδηγίας 2000/78 πρέπει να μένουν ανεφάρμοστοι όταν επίμαχο είναι το άρθρο 4, παράγραφος 2, της ίδιας οδηγίας⁸⁰. Επίσης, δεν υπήρξε καμία πρόταση για τη θέσπιση ειδικών κανόνων όπως αυτοί που εφαρμόζονται δυνάμει του άρθρου 15 της οδηγίας 2000/78 όσον αφορά τη Βόρεια Ιρλανδία και τις διακρίσεις λόγω θρησκείας ή του άρθρου 6 της οδηγίας 2000/78 όσον αφορά τη δικαιολογημένη διαφορετική μεταχείριση λόγω ηλικίας ή του άρθρου 3, παράγραφος 4, της οδηγίας 2000/78 και του κατά την εν λόγω διάταξη αποκλεισμού, από το πεδίο εφαρμογής της οδηγίας 2000/78, της διαφορετικής μεταχείρισεως λόγω ειδικών αναγκών ή ηλικίας όσον αφορά τις ένοπλες δυνάμεις⁸¹.

86. Πάντως, αναγνωρίζω ότι, κατά τη διαδικασία θεσπίσεώς του, το άρθρο 4, παράγραφος 2, υπέστη πληθώρα τροποποιήσεων⁸², πράγμα που θυμίζει σε μεγάλο βαθμό τη διάσταση απόψεων σχετικά με τη διατύπωση του άρθρου 17 ΣΛΕΕ, η οποία σημειώθηκε στο πλαίσιο της Συνελεύσεως, που κατέληξε στη Συνθήκη για τη θέσπιση Συντάγματος της Ευρώπης⁸³ (βλ. τμήμα V, υπό Γ 3, των παρούσων προτάσεων). Εντεύθεν μπορεί να συναχθεί ότι, δυνάμει του άρθρου 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78, στα κράτη μέλη αναγνωρίζεται μεν ευρύ περιθώριο εκτιμήσεως όσον αφορά τις επαγγελματικές δραστηριότητες για τις οποίες το θρήσκευμα ή οι πεποιθήσεις συνιστούν ουσιώδη, θεμιτή και δικαιολογημένη επαγγελματική απαίτηση λόγω της φύσεως των δραστηριοτήτων ή του πλαισίου εντός του οποίου αυτές ασκούνται⁸⁴, αλλά πάντοτε υπό την επιφύλαξη της ερμηνείας που

78 Βλ. υποσημείωση 52 των παρούσων προτάσεων.

79 Η πρόταση της Γερμανίας να γίνει στο άρθρο 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78 μνεία του γεγονότος ότι, βάσει του γερμανικού Συντάγματος, οι εκκλησίες απολαύουν ειδικής προστασίας δεν εγκρίθηκε. Βλ. Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Αποτέλεσμα των εργασιών της ομάδας κοινωνικών ζητημάτων της 18ης Ιουλίου 2000, 10254/00 (27 Ιουλίου 2000), SOC 250 JAI 77, σ. 14, υποσημείωση 19.

80 Σχετικά με την αντιστροφή του βάρους αποδείξεως, το οποίο φέρει πλέον ο εναγόμενος άπαξ δικαστήριο κράτους μέλους διαπιστώσει ότι τεκμαίρεται δυσμενής διάκριση, βλ., για παράδειγμα, απόφαση της 18ης Δεκεμβρίου 2014, FOA (C-354/13, EU:C:2014:2463, σκέψη 63).

81 Βλ. απόφαση της 3ης Ιουνίου 2010, Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Madrid (C-484/08, EU:C:2010:309, σκέψη 40), όπου το Δικαστήριο έκρινε ότι το άρθρο 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 93/13/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της 5ης Απριλίου 1993, σχετικά με τις καταχρηστικές ρήτρες των συμβάσεων που συνάπτονται με καταναλωτές (ΕΕ 1993, L 95, σ. 29), δεν μπορεί να ερμηνευθεί υπό την έννοια ότι απαγορεύει στα κράτη μέλη να θεσπίζουν αυστηρότερους κανόνες από εκείνους που προβλέπει η ίδια η οδηγία, υπό την προϋπόθεση ότι οι διατάξεις αυτές έχουν ως αντικείμενο τη διασφάλιση υψηλότερου επιπέδου προστασίας των καταναλωτών.

82 Για καταγραφή των προτάσεων και αντιπροτάσεων που εξετάστηκαν στο Συμβούλιο, βλ. την ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.consilium.europa.eu/register/en/content/int/?lang=EN&typ=ADV>, διοργανικός φάκελος: 1999/0225 (CNS). Μολονότι το άρθρο 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78 δεν συμπεριλαμβανόταν στην αρχική νομοθετική πρόταση της Επιτροπής [COM(1999) 565 τελικό, ΕΕ 2000, C 177, σ. 42], από τη στιγμή που υποβλήθηκε ως πρόταση αποτέλεσε το αντικείμενο τουλάχιστον εννέα σχεδίων και πολλών επιφυλάξεων εξετάσεως και τροπολογιών. Πάντως, όλα τα σχέδια αφορούσαν επαγγελματικές δραστηριότητες σχετικές με θρησκευτικές δραστηριότητες. Ωστόσο, βλ. έκθεση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου σχετικά με την πρόταση της Επιτροπής, A5-0264/2000, της 21ης Σεπτεμβρίου 2000, σ. 25. «Ο σκοπός είναι να διευρυνθεί το κείμενο προκειμένου να καλύπτει τις ευρύτερες “κοινωνικές” δραστηριότητες των θρησκευτικών οργανώσεων ενώ θα περιορίζεται σε προσωπικό που θα συμμετέχει άμεσα στην ιδεολογική καθοδήγηση (δηλαδή όχι το προσωπικό υποδοχής ή φύλαξης). Καθίσταται επίσης σαφές ότι η εξαίρεση ισχύει μόνο για τις θρησκευτικές πεποιθήσεις και όχι, π.χ., για γενετήσιο προσανατολισμό».

83 Υπεγράφη στη Ρώμη στις 29 Οκτωβρίου 2004 (ΕΕ 2004, C 310, σ. 1).

84 Βλ., κατ' αναλογίαν, απόφαση της 12ης Οκτωβρίου 2010, Ingeniørforeningen i Danmark (C-499/08, EU:C:2010:600, σκέψη 33 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία), όπου το Δικαστήριο επισήμανε, στο πλαίσιο διαφοράς σχετικά με διάκριση λόγω ηλικίας, ότι τα κράτη μέλη διαθέτουν ευρύ περιθώριο εκτιμήσεως κατά την επιλογή των μέτρων που μπορούν να επιτύχουν τους σκοπούς τους στον τομέα της κοινωνικής πολιτικής και της πολιτικής απασχολήσεως, αλλά αυτό το περιθώριο εκτιμήσεως δεν μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα να καταστήσει κενή περιεχομένου την αρχή της απαγορεύσεως των διακρίσεων λόγω ηλικίας.

δίνει στη συγκεκριμένη διάταξη το Δικαστήριο. Παρ' όλα αυτά, αδυνατώ να συναγάγω οτιδήποτε περαιτέρω από τις εν λόγω προπαρασκευαστικές εργασίες, πέραν του γεγονότος ότι αποτυπώνουν τις επίπονες διαβουλεύσεις που οδήγησαν τελικά στην έγκριση ενός συμβιβαστικού κειμένου, εν μέρει λόγω των διαφωνιών που ανέκυψαν σχετικά με το περιεχόμενο του άρθρου 4, παράγραφος 2⁸⁵.

87. Έτσι, καταλήγω στο συμπέρασμα ότι το ίδιο το άρθρο 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78 καθορίζει, στο πρώτο εδάφιο του, τις προδιαγραφές που πρέπει να ισχύουν για τον δικαστικό έλεγχο στις περιπτώσεις που προσάπτεται σε μια θρησκευτική οργάνωση ότι υποστήριξε την άποψη ότι η άνιση μεταχείριση λόγω θρησκείας δεν συνιστά αθέμιτη διάκριση. Δηλαδή, μπορούν η θρησκεία ή οι πεποιθήσεις ενός ατόμου να συνιστούν ουσιώδη, θεμιτή και δικαιολογημένη επαγγελματική απαίτηση λόγω της φύσεως της ασκούμενης δραστηριότητας ή του πλαισίου εντός του οποίου αυτή ασκείται, λαμβανομένης υπόψη της δεοντολογίας της εν λόγω οργανώσεως; Στην απάντηση που θα δώσω στο τρίτο ερώτημα θα εκθέσω τις απαιτήσεις της διατάξεως αυτής.

3. Το άρθρο 17 ΣΛΕΕ

88. Όταν είναι αναγκαία η ερμηνεία διατάξεως του παραγώγου δικαίου της Ένωσης, πρέπει, στο μέτρο του δυνατού, να προτιμάται ερμηνεία που καθιστά τη διάταξη συμβατή με τις Συνθήκες και τις γενικές αρχές του δικαίου της Ένωσης⁸⁶. Ως εκ τούτου, το άρθρο 17, παράγραφοι 1 και 2, ΣΛΕΕ έχει άμεση επιρροή στην ερμηνεία που πρέπει να δοθεί στο άρθρο 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78. Τούτου λεχθέντος, εκτιμώ ότι ο αντίκτυπος του άρθρου 17 ΣΛΕΕ στον συνταγματικό ιστό της Ένωσης είναι ασθενέστερος σε σχέση με αυτό που υποστηρίζει η αναιρεσίβλητη.

89. Η ευρύτερη συνταγματική αρχιτεκτονική της Ένωσης, και ιδίως η έκταση της δεσμεύσεώς της όσον αφορά τον σεβασμό των θεμελιωδών δικαιωμάτων, δεν επιτρέπει να ερμηνευτεί το άρθρο 17, παράγραφος 1, ΣΛΕΕ υπό την έννοια ότι η Ένωση «σέβεται και δεν θίγει το καθεστώς που έχουν σύμφωνα με το εθνικό δίκαιο οι εκκλησίες και οι θρησκευτικές ενώσεις ή κοινότητες στα κράτη μέλη» σε όλες τις πιθανές περιστάσεις, ιδίως δε αν το καθεστώς που αναγνωρίζεται από το δίκαιο των κρατών μελών στις οργανώσεις αυτές δεν εγγυάται τον σεβασμό θεμελιωδών δικαιωμάτων τους.

90. Τούτο συνάδει με πάγια νομολογία του Δικαστηρίου. Προκειμένου να ερμηνευθεί διάταξη του δικαίου της Ένωσης, πρέπει να λαμβάνονται υπόψη όχι μόνον το γράμμα της, αλλά και το πλαίσιο στο οποίο αυτή εντάσσεται και οι σκοποί που επιδιώκονται με τη ρύθμιση της οποίας αποτελεί μέρος⁸⁷.

91. Πράγματι, το ελάχιστο επίπεδο προστασίας που κατοχυρώνεται στο άρθρο 52, παράγραφος 3, του Χάρτη, σε συνάρτηση με τη νομολογία του ΕΔΔΑ όσον αφορά το δικαίωμα αυτονομίας και αυτοκαθορισμού των θρησκευτικών οργανώσεων, έχει μια θεμελιώδους σημασίας συνέπεια για την ερμηνεία του άρθρου 17 ΣΛΕΕ. Μολονότι το άρθρο 17, παράγραφος 1, ΣΛΕΕ ορίζει ότι η Ένωση «σέβεται και δεν θίγει το καθεστώς που έχουν σύμφωνα με το εθνικό δίκαιο οι εκκλησίες και οι θρησκευτικές ενώσεις ή κοινότητες στα κράτη μέλη», τούτο δεν μπορεί να σημαίνει ότι οι κανόνες που αφορούν την προστασία της αυτονομίας των εκκλησιών και των λοιπών θρησκευτικών οργανώσεων και που διαμορφώθηκαν στο πλαίσιο των άρθρων 9 και 11 της ΕΣΔΑ (και θα εξεταστούν λεπτομερώς κατωτέρω στο τμήμα V, υπό Δ, των παρούσων προτάσεων) μπορούν απλώς να μην εφαρμοσθούν στην περίπτωση που το δίκαιο των κρατών μελών υποβαθμίζει το καθεστώς των εκκλησιών, των θρησκευτικών ενώσεων και κοινοτήτων ή των φιλοσοφικών και μη ομολογιακών οργανώσεων, μολονότι το γράμμα του άρθρου 17, παράγραφοι 1 και 2, ΣΛΕΕ, ερμηνευόμενο μεμονωμένα, θα μπορούσε να υποδηλώνει ότι έτσι έχουν τα πράγματα.

85 Πρακτικά (που δημοσιεύθηκαν την 1η Φεβρουαρίου 2001) της 2296ης συνόδου του Συμβουλίου (Απασχόληση και κοινωνική πολιτική) που έλαβε χώρα στο Λουξεμβούργο στις 17 Οκτωβρίου 2000, 12458/00, PV/CONS 61 SOC 363, σ. 4, και ανακοινωθέν Τύπου της 17ης Οκτωβρίου 2000 σχετικά με τη 2296η σύνοδο του Συμβουλίου, 12125/00 (Press 378).

86 Απόφαση της 1ης Απριλίου 2004, Borgmann (C-1/02, EU:C:2004:202, σκέψη 30).

87 Απόφαση της 27ης Απριλίου 2017, Pinckernelle (C-535/15, EU:C:2017:315, σκέψη 31 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία).

92. Σε μια τέτοια περίπτωση, τόσο το Δικαστήριο όσο και τα δικαστήρια των κρατών μελών, σύμφωνα με τις υποχρεώσεις που υπέχουν από το άρθρο 47 του Χάρτη και βάσει του άρθρου 19 ΣΕΕ και του καθήκοντος που επιβάλλει στα κράτη μέλη να «προβλέπουν τα ένδικα βοηθήματα και μέσα που είναι αναγκαία για να διασφαλίζεται η πραγματική δικαστική προστασία στους τομείς που διέπονται από το δίκαιο της Ένωσης»⁸⁸, θα οφείλουν, εντός του πεδίου εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης, να συνεχίσουν να προασπίζονται την ελευθερία σκέψης, συνειδήσεως και θρησκείας που προβλέπεται από το άρθρο 10 του Χάρτη καθώς επίσης την ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι που προβλέπεται από το άρθρο 12 του Χάρτη⁸⁹, κατά τρόπο σύμφωνο με τα θεμελιώδη δικαιώματα της Ένωσης και το επίπεδο προστασίας που προβλέπει η νομολογία του ΕΔΔΑ σχετικά με την αυτονομία των θρησκευτικών οργανώσεων. Όπως ανέφερε με τις γραπτές παρατηρήσεις της η Επιτροπή, σε «μια Ευρωπαϊκή Ένωση που βασίζεται στην αρχή του κράτους δικαίου, εναπόκειται στα δικαστήριά της να διασφαλίζουν τη συμμόρφωση» προς το δίκαιο της Ένωσης⁹⁰.

93. Με άλλα λόγια, θα ήταν, κατά την άποψή μου, εσφαλμένο να ερμηνευθεί το άρθρο 17, παράγραφοι 1 και 2, ΣΛΕΕ ως ένα είδος *μετααρχής* συνταγματικού δικαίου⁹¹ η οποία δεσμεύει την Ένωση να σέβεται ανεξάρτητα από τις περιστάσεις το καθεστώς που έχουν κατά το δίκαιο των κρατών μελών οι εκκλησίες, οι θρησκευτικές ενώσεις και κοινότητες καθώς και οι φιλοσοφικές και μη ομολογιακές οργανώσεις. Μια τέτοια προσέγγιση θα ήταν ασύμβατη με άλλες διατάξεις του πρωτογενούς δικαίου της Ένωσης, όπως ο μηχανισμός που προβλέπεται από το άρθρο 7 ΣΕΕ προκειμένου να αντιμετωπιστεί «σαφής κίνδυνος σοβαρής παραβίασης από κράτος μέλος» των αξιών στις οποίες βασίζεται η Ένωση, όπως αυτές εκτίθενται στο άρθρο 2 ΣΕΕ. Θα πρέπει επίσης να ληφθούν υπόψη το άρθρο 10 ΣΛΕΕ και οι στόχοι της Ένωσης κατά τον καθορισμό και την εφαρμογή των πολιτικών και δράσεων της, αλλά και τα άρθρα 22 και 47 του Χάρτη, εκ των οποίων το πρώτο προωθεί την πολυμορφία και το δεύτερο διατυπώνει τη γενική αρχή περί δικαιώματος αποτελεσματικής ένδικης προσφυγής σε περίπτωση προσβολής των δικαιωμάτων και ελευθεριών που κατοχυρώνονται στο δίκαιο της Ένωσης. Ο κανόνας αυτός περιελήφθη για πρώτη φορά μεταξύ των θεμελιωδών δικαιωμάτων της Ένωσης κατόπιν διαφοράς σχετικής με παραβίαση του δικαίου της Ένωσης περί της ίσης μεταχειρίσεως⁹².

94. Δέχομαι ότι μπορεί να υποστηριχθεί ότι το άρθρο 5 ΣΕΕ και η αναφορά του στην αρχή της «επικουρικότητας» συνηγορούν υπέρ της αναγνώρισεως της αποκλειστικής αρμοδιότητας των κρατών μελών ως προς την έκταση και την ένταση του δικαστικού ελέγχου των πράξεων των θρησκευτικών οργανώσεων οι οποίες δημιουργούν διακρίσεις λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων στο πλαίσιο των εργασιακών σχέσεων, καθώς και ότι το άρθρο 4, παράγραφος 2, ΣΕΕ τονίζει την υποχρέωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης να σέβεται τις εθνικές ταυτότητες των κρατών μελών και τις θεμελιώδεις πολιτικές και συνταγματικές δομές τους.

88 Το Δικαστήριο έκρινε προσφάτως ότι «η υποχρέωση την οποία επιβάλλει στα κράτη μέλη το άρθρο 19, παράγραφος 1, δεύτερο εδάφιο, ΣΕΕ να προβλέπουν τα ένδικα βοηθήματα και μέσα που είναι αναγκαία για να διασφαλίζεται η πραγματική δικαστική προστασία στους τομείς που διέπονται από το δίκαιο της Ένωσης, αντιστοιχεί στο» άρθρο 47. Βλ. σημείο 70 των προτάσεων του γενικού εισαγγελέα Μ. Bobek στην υπόθεση El Hassani (C-403/16, EU:C:2017:659, η οποία εκκρεμεί ενώπιον του Δικαστηρίου), ο οποίος παραπέμπει στην απόφαση της 16ης Μαΐου 2017, Berlioz Investment Fund (C-682/15, EU:C:2017:373, σκέψη 44).

89 Η αντίστοιχη προς το άρθρο 12 του Χάρτη διάταξη είναι το άρθρο 11 της ΕΣΔΑ. Το ΕΔΔΑ έχει κρίνει ότι όταν αντικείμενο της διαφοράς είναι η εσωτερική οργάνωση μιας θρησκευτικής κοινότητας, το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ πρέπει να ερμηνεύεται υπό το πρίσμα του άρθρου 11 της ΕΣΔΑ το οποίο αφορά την ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι. Βλ., για παράδειγμα, απόφαση του ΕΔΔΑ της 9ης Ιουλίου 2013, Sindicatul «Păstorul cel Bun» κατά Ρουμανίας (CE:ECHR:2013:0709JUD000233009, § 136).

90 Απόφαση της 21ης Σεπτεμβρίου 2016, Επιτροπή κατά Ισπανίας (C-140/15 P, EU:C:2016:708, σκέψη 117).

91 Βλ. την «Introduction» από τον Larry Alexander σε Alexander, L. (επιμ.), «*Constitutionalism: Philosophical Foundations*», (Cambridge University Press, 1998), σ. 1, και την ανάλυσή του στις σ. 2 έως 4 σχετικά με τη διάκριση μεταξύ του «μετασυντάγματος», τα στοιχεία του οποίου είναι σχετικώς καθορισμένα (για παράδειγμα, η διάκριση των εξουσιών) και του συμβολικού Συντάγματος, το περιεχόμενο του οποίου μπορεί να αλλάξει χωρίς μεταβολή του «μετασυντάγματος».

92 Απόφαση της 15ης Μαΐου 1986, Johnston (222/84, EU:C:1986:206). Βλ., πιο πρόσφατα, απόφαση της 27ης Ιουνίου 2013, Agroksulting 04 (C-93/12, EU:C:2013:432, σκέψη 59).

95. Πάντως, συμφωνώ επίσης ότι, μολονότι το άρθρο 17 ΣΛΕΕ συμπληρώνει το άρθρο 4, παράγραφος 2, ΣΕΕ και συγκεκριμενοποιεί το αποτέλεσμα του⁹³, εντούτοις «[μ]όνον από την προβλεπόμενη στο άρθρο 4, παράγραφος 2, ΣΕΕ υποχρέωση της Ένωσης περί σεβασμού της εθνικής ταυτότητας των κρατών μελών της δεν μπορεί να συναχθεί το συμπέρασμα ότι συγκεκριμένοι τομείς ή δραστηριότητες εξαιρούνται πλήρως από το πεδίο εφαρμογής της οδηγίας 2000/78. Αντιθέτως, η εφαρμογή της εν λόγω οδηγίας δεν επιτρέπεται να θίγει την εθνική ταυτότητα των κρατών μελών. Η εθνική ταυτότητα, λοιπόν, δεν περιορίζει καθεαυτό το πεδίο εφαρμογής της οδηγίας, αλλά πρέπει να λαμβάνεται υπόψη δεόντως κατά την ερμηνεία της αρχής της ίσης μεταχείρισεως που προβλέπει η οδηγία, καθώς και των λόγων που δικαιολογούν τυχόν περιπτώσεις άνισης μεταχείρισεως»⁹⁴. Η εγγενής στο άρθρο 4, παράγραφος 2, ΣΕΕ προστασία περιλαμβάνει ζητήματα όπως η κατανομή των αρμοδιοτήτων μεταξύ των κυβερνητικών οντοτήτων των κρατών μελών, όπως τα Länder⁹⁵.

96. Κατά συνέπεια, στις Συνθήκες δεν υπάρχουν αρκετές επιτακτικά διατυπωμένες διατάξεις του πρωτογενούς δικαίου από τις οποίες να συνάγεται είτε ότι δεν πρέπει να ληφθεί υπόψη η στάθμιση συμφερόντων την οποία διενεργεί τόσο το ΕΔΔΑ όσο και το Δικαστήριο σε περιπτώσεις συγκρούσεως μεταξύ δύο ή περισσότερων θεμελιωδών δικαιωμάτων⁹⁶ είτε ότι πρέπει να περιοριστεί η αρμοδιότητα της Ένωσης όσον αφορά τη δικαστική προστασία της απαγορεύσεως των διακρίσεων λόγω θρησκείας, όταν θρησκευτική οργάνωση επικαλείται το άρθρο 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78⁹⁷.

97. Ούτε οι στόχοι του άρθρου 17 ΣΛΕΕ, όπως αυτοί προκύπτουν από το ιστορικό θεσπίσεως της διατάξεως αυτής⁹⁸, συνηγορούν ευθέως υπέρ της απόψεως αυτής. Το κείμενο του άρθρου 17 ΣΛΕΕ συζητήθηκε στο πλαίσιο της Συνελεύσεως για την κατάρτιση Συνθήκης για τη θέσπιση Συντάγματος της Ευρώπης⁹⁹, όπου η σθεναρή, κατά τα φημιολογούμενα, πίεση προκειμένου να περιληφθεί στο κείμενο της διατάξεως μνεία της θρησκευτικής και ιδίως της χριστιανικής κληρονομιάς της Ευρώπης¹⁰⁰ απωθήθηκε με εξίσου σθεναρό τρόπο από ομάδες που τάσσονταν υπέρ του κοσμικού κράτους και από κράτη μέλη στα οποία ίσχυε αυστηρός χωρισμός κράτους και εκκλησίας¹⁰¹. Οι εντάσεις που δημιουργήθηκαν αποτυπώνονται στο γεγονός ότι η αναφορά στην «πνευματική έφεση» που προτάθηκε κατά τη διάρκεια της Συνελεύσεως και στην οποία ούτως ή άλλως αντιτάχθηκαν ορισμένες θρησκευτικές ομάδες επειδή δεν γινόταν ρητή μνεία του Χριστιανισμού, δεν περιελήφθη στο τελικό κείμενο της Συνθήκης για τη θέσπιση Συντάγματος της Ευρώπης¹⁰². Τελικά, το κείμενο

93 Προτάσεις της γενικής εισαγγελέα J. Kokott στην υπόθεση Congregación de Escuelas Pías Provincia Betania (C-74/16, EU:C:2017:135, σημείο 31).

94 Βλ. προτάσεις της γενικής εισαγγελέα J. Kokott στην υπόθεση GS4 Security Solutions (C-157/15, EU:C:2016:382, σημείο 32 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία). Βλ., γενικώς, σχετικά με το άρθρο 4, παράγραφος 2, ΣΕΕ, αποφάσεις της 21ης Δεκεμβρίου 2016, Remondis (C-51/15, EU:C:2016:985, σκέψη 40), και της 2ας Ιουνίου 2016, Bogendorff von Wolffersdorff (C-438/14, EU:C:2016:401, σκέψη 73 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία).

95 Απόφαση της 12ης Ιουνίου 2014, Digibet (C-156/13, EU:C:2014:1756, σκέψη 34).

96 Βλ. σημεία 55, 56 και 68 έως 75 των παρουσών προτάσεων.

97 Βλ., κατ' αναλογία, σκέψη 16 της αποφάσεως της 11ης Ιανουαρίου 2000, Kreil (C-285/98, EU:C:2000:2). Από τα επίμαχα στην υπόθεση εκείνη άρθρα των Συνθηκών «δεν μπορεί να συναχθεί [...] η ύπαρξη γενικής και εγγενούς στη Συνθήκη επιφυλάξεως εξαιρούσας από το πεδίο εφαρμογής του κοινοτικού δικαίου όλα τα μέτρα που λαμβάνονται για τη δημόσια ασφάλεια».

98 Βλ., για παράδειγμα, απόφαση της 27ης Οκτωβρίου 2016, Επιτροπή κατά Γερμανίας (C-220/15, EU:C:2016:815, σκέψη 39). Για διεξοδική συζήτηση σχετικά με την προέλευση του άρθρου 17 ΣΛΕΕ και των αντίστοιχων τμημάτων του προοιμίου της ΣΕΕ, βλ., για παράδειγμα, McCrea, όπ.π., σ. 53 έως 74, και Oanta, G.A., «The Status of Churches and Philosophical and Non-Confessional Organizations within the Framework of the European Union Reform» σε *Lex et Scientia International Journal*, Βουκουρέστι (Ρουμανία), αριθ. XV, τόμος 2, 2008, σ. 121.

99 Το άρθρο 17 εμφανίζεται ως άρθρο I-52 της Συνθήκης για τη θέσπιση Συντάγματος της Ευρώπης (ΕΕ 2004, C 310, σ. 1).

100 Βλ. «Post-Synodal Apostolic Exhortation Ecclesia in Europe of His Holiness Pope John Paul II to the Bishops, Men and Women in the Consecrated Life and All the Lay Faithful on Jesus Christ Alive in His Church the Source of Hope for Europe», 28 Ιουνίου 2003. Παρατίθεται σε COMECE, *The Treaty Establishing a Constitution for Europe: Elements for an Evaluation*, 11 Μαρτίου 2005, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: http://www.comece.eu/dl/pmnrlKJOmKkjqx4KJK/20050311PUBCONV_EN.pdf, σ. 3.

101 McCrea, όπ.π., σ. 54. Κατά τη διάρκεια της Διακυβερνητικής Διασκέψεως του 1996, η γερμανική αντιπροσωπεία φέρεται να είχε προτείνει ανεπιτυχώς το ακόλουθο άρθρο: «Η Ένωση θεωρεί ότι η συνταγματική κατοχύρωση των θρησκευτικών κοινοτήτων στα κράτη μέλη αποτελεί τόσο έκφραση της ταυτότητας και του πολιτισμού των κρατών μελών όσο και μέρος της κοινής τους νομικής κληρονομιάς». Βλ. Oanta, όπ.π., σ. 123.

102 ΕΕ 2003, C 169, σ. 1.

της δηλώσεως αριθ. 11, η οποία επισυνάφθηκε στη Συνθήκη του Άμστερνταμ¹⁰³ (πρόκειται για την ίδια αναθεώρηση με την οποία διευρύνθηκαν οι αρμοδιότητες της Ένωσης για την καταπολέμηση, μεταξύ άλλων, των διακρίσεων λόγω θρησκείας και πεποιθήσεων)¹⁰⁴ έλαβε τη μορφή του άρθρου 17, παράγραφοι 1 και 2, ΣΛΕΕ των¹⁰⁵, ενώ η παράγραφος 3 του άρθρου 17 ΣΛΕΕ προστέθηκε προκειμένου να αποκτήσει οργανωτική δομή ο ήδη υφιστάμενος διάλογος μεταξύ των θεσμικών οργάνων της Ένωσης και των ομολογιακών και θρησκευτικών κοινοτήτων¹⁰⁶. Πράγματι, το προοίμιο της ΣΕΕ διαπνέεται από «την πολιτιστική, τη θρησκευτική και την ανθρωπιστική κληρονομιά».

98. Είναι πρόδηλη η έλλειψη οποιουδήποτε στοιχείου από το οποίο να προκύπτει ότι το άρθρο 17 ΣΛΕΕ σκοπεύει στη συλλήβδην υπαγωγή στο δίκαιο των κρατών μελών του δικαστικού ελέγχου της δικαιολογήσεως της άνισης μεταχειρίσεως λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων όταν οι λειτουργοί αυτής της άνισης μεταχειρίσεως είναι θρησκευτικές οργανώσεις που εμπίπτουν στο άρθρο 3 της οδηγίας 2000/78. Αντιθέτως, εκτιμώ ότι το άρθρο 17 ΣΛΕΕ συνδέεται πιο στενά με το άρθρο 5, παράγραφος 2, ΣΕΕ, το οποίο, όπως υπογράμμισε με τις γραπτές παρατηρήσεις της η αναιρεσίβλητη, σκοπό έχει να υπαγάγει το καθεστώς των εκκλησιών στην αποκλειστική αρμοδιότητα των κρατών μελών.

99. Έτσι, το άρθρο 17, παράγραφοι 1 και 2, έχει την έννοια ότι τα κράτη μέλη διαθέτουν απόλυτη διακριτική ευχέρεια όσον αφορά την επιλογή του μοντέλου που θα ακολουθούν όσον αφορά τις σχέσεις τους με τις θρησκευτικές οργανώσεις και κοινότητες και ότι, ως προς το συγκεκριμένο ζήτημα, η Ένωση είναι υποχρεωμένη να μένει ουδέτερη¹⁰⁷. Η ανωτέρω ερμηνεία σύμφωνα με το δίκαιο των κρατών μελών του κατά το άρθρο 17 ΣΛΕΕ «καθεστώτος» συνάδει με την έκταση της κατά το άρθρο 4, παράγραφος 2, ΣΕΕ υποχρεώσεως της Ένωσης να σέβεται τις θεμελιώδεις πολιτικές και συνταγματικές δομές των κρατών μελών¹⁰⁸.

100. Εν κατακλείδι, το άρθρο 17 καταδεικνύει ότι οι συνταγματικές επιταγές της Ένωσης αντικατοπτρίζουν μια κατάσταση την οποία ένας συγγραφέας έχει χαρακτηρίσει ως «πλουραλισμό αξιών». Στο πλαίσιο αυτής της λογικής, οι συγκρούσεις μεταξύ διαφορετικών δικαιωμάτων ή προσεγγίσεων που αποτελούν το υπόβαθρό τους θεωρούνται φυσιολογικές και πρέπει να αίρονται μέσω σταθμίσεως των συγκρουόμενων στοιχείων και όχι με την αναγνώριση προτεραιότητας του ενός στοιχείου έναντι του άλλου εντός μιας ιεραρχικής σχέσεως¹⁰⁹. Απήχηση αυτού αποτελούν το άρθρο 2 ΣΕΕ, το άρθρο 22 του Χάρτη και το άρθρο 2, παράγραφος 5, της οδηγίας 2000/78.

4. Συμπέρασμα όσον αφορά το πρώτο ερώτημα

101. Κατά συνέπεια, θα προτείνω να δοθεί στο πρώτο ερώτημα η ακόλουθη απάντηση.

103 Δήλωση αριθ. 11 στην τελική πράξη της Διακυβερνητικής Διασκέψεως για την υπογραφή στις 2 Οκτωβρίου 1997 Συνθήκη του Άμστερνταμ (ΕΕ 1997, C 340, σ. 133).

104 Το άρθρο 13 ΕΚ θεσπίστηκε στο πλαίσιο της αναθεωρήσεως της Συνθήκης του Άμστερνταμ. Πλέον, είναι το άρθρο 19 ΣΕΕ.

105 Έγγραφο εργασίας της διασκέψεως των αντιπροσώπων των κυβερνήσεων των κρατών μελών, Προεδρία της ΔΚΔ, 23 Ιουλίου 2007, CIG 1/07, σ. 49.

106 Όπ.π. Βλ., για παράδειγμα, Houston, K., «*The Logic of Structured Dialogue between Religious Associations and the Institutions of the European Union*», σε Leustean, L.N., και Madeley, J.T.S. (επιμ.), *Religion, Politics and Law in the European Union*, Routledge, 2010, σ. 201· Mudrov, S. A., «*The European Union and Christian Churches: The Patterns of Interaction*», Discussion Paper, Europa-Kolleg Hamburg, Institute for European Integration, αριθ. 3/14.

107 Oanta, όπ.π., σ. 127. Σύμφωνα με σχετική μελέτη, υπάρχουν τουλάχιστον πέντε μοντέλα διαχείρισεως των σχέσεων μεταξύ κράτους και εκκλησίας. Βλ. Mancini, S., και Rosenfeld, M., «Unveiling the limits of tolerance; comparing the treatment of majority and minority religious symbols in the public sphere», σε Zucca και Ungureanu, όπ.π., σ. 160 έως 162.

108 Σημείο 95 των παρουσιών προτάσεων.

109 McCrea, όπ.π., σ. 60 και 61, ο οποίος παραπέμπει σε Bengoetxea, J., MacCormick, N., και Moral Soriano, L., «Integration and Integrity in the Legal Reasoning of the European Court of Justice», σε de Búrca, G., και Weiler, J.H.H. (επιμ.) *The European Court of Justice*, Oxford University Press, 2001, σ. 64.

«Το άρθρο 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78/ΕΚ πρέπει να ερμηνευθεί υπό την έννοια ότι ένας εργοδότης, όπως η αναιρεσίβλητη στην υπό κρίση υπόθεση, ή η εκκλησία για λογαριασμό του, δεν δύναται να αποφασίσει ο ίδιος κατά τρόπο δεσμευτικό αν η απαίτηση να έχει ο αιτών εργασία ένα συγκεκριμένο θρησκευτικό συνιστά, λόγω της φύσεως της δραστηριότητας ή του πλαισίου εντός του οποίου αυτή ασκείται, ουσιώδη, θεμιτή και δικαιολογημένη επαγγελματική απαίτηση, λαμβανομένης υπόψη της δεοντολογίας του εργοδότη/της εκκλησίας.»

Δ. Τρίτο ερώτημα

102. Ασφαλώς, το δίκαιο δεν προστατεύει οποιαδήποτε πράξη επειδή αυτή απορρέει από κάποια θρησκευτική πεποίθηση¹¹⁰. Με το τρίτο ερώτημα, το αιτούν δικαστήριο ζητεί διευκρινίσεις σχετικά με την έννοια των ουσιωδών, θεμιτών και δικαιολογημένων επαγγελματικών απαιτήσεων, λαμβανομένης υπόψη της δεοντολογίας της οργανώσεως, σύμφωνα με το άρθρο 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78.

103. Όπως προκύπτει από την προεκτεθείσα ανάλυση σχετικά με το πρώτο ερώτημα, το άρθρο 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78 λειτουργεί εξισορροπητικά μεταξύ, αφενός, του δικαιώματος αυτονομίας και αυτοκαθορισμού των θρησκευτικών οργανώσεων, ήτοι του *forum externum*, και, αφετέρου, της ελευθερίας πεποιθήσεων των εργαζομένων και των υποψηφίων εργαζομένων στο *forum internum* καθώς και του δικαιώματός τους να μην υφίστανται διακρίσεις λόγω αυτών των πεποιθήσεων.

104. Πέραν του γεγονότος ότι η ως άνω ανάλυση αποτέλεσε το έρεισμα της απαντήσεως που δόθηκε στο πρώτο ερώτημα, μέσω της αναλύσεως αυτής καθορίστηκαν οι ακόλουθοι παράγοντες ή απαιτήσεις, κατά το τρίτο ερώτημα, οι οποίοι είναι κρίσιμοι για το ζήτημα αν επαγγελματικές απαιτήσεις που αφορούν τη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις είναι, λόγω της φύσεως των δραστηριοτήτων ή του πλαισίου εντός του οποίου αυτές ασκούνται, ουσιώδεις, θεμιτές και δικαιολογημένες, λαμβανομένης υπόψη της δεοντολογίας της οργανώσεως:

- (i) το δικαίωμα αυτονομίας και αυτοκαθορισμού των θρησκευτικών οργανώσεων αποτελεί θεμελιώδες δικαίωμα το οποίο αναγνωρίζεται και προστατεύεται από το δίκαιο της Ένωσης, όπως αντικατοπτρίζεται στα άρθρα 10 και 12 του Χάρτη. Το άρθρο 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78, και ιδίως η αναφορά του στη «δεοντολογία» των θρησκευτικών οργανώσεων, πρέπει να ερμηνεύεται κατά τρόπο σύμφωνο με αυτό το θεμελιώδες δικαίωμα·
- (ii) το άρθρο 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78 παρέχει στα κράτη μέλη ευρύ, αλλά όχι απεριόριστο, περιθώριο εκτιμήσεως όσον αφορά τις επαγγελματικές δραστηριότητες για τις οποίες η θρησκεία ή οι πεποιθήσεις συνιστούν ουσιώδεις, θεμιτές και δικαιολογημένες επαγγελματικές απαιτήσεις, λόγω της φύσεως των δραστηριοτήτων ή του πλαισίου εντός του οποίου αυτές ασκούνται¹¹¹.
- (iii) η παραπομπή στις «συνταγματικές διατάξεις και αρχές των κρατών μελών» στο πρώτο εδάφιο του άρθρου 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78, ερμηνευόμενη υπό το πρίσμα του άρθρου 17, παράγραφος 1, ΣΛΕΕ, έχει την έννοια ότι η οδηγία 2000/78 πρέπει να εφαρμόζεται κατά τέτοιον τρόπο ώστε το μοντέλο που έχει επιλεγεί από το επιμέρους κράτος μέλος για τη ρύθμιση των σχέσεων μεταξύ του κράτους και των εκκλησιών ή θρησκευτικών οργανώσεων ή ενώσεων να γίνεται σεβαστό και να μην θίγεται¹¹².

¹¹⁰ Προτάσεις της γενικής εισαγγελέα J. Kokott στην υπόθεση GS4 Security Solutions (C-157/15, EU:2016:382, σημείο 37), όπου γίνεται παραπομπή στις αποφάσεις του ΕΔΔΑ της 10ης Νοεμβρίου 2005, Leyla Şahin κατά Τουρκίας (CE:ECHR:2005:1110JUD004477498) της 1ης Ιουλίου 2014, S.A.S. κατά Γαλλίας (CE:ECHR:2014:0701JUD004383511), και της 26ης Νοεμβρίου 2015, Ebrahimian κατά Γαλλίας (CE:ECHR:2015:1126JUD006484611).

¹¹¹ Βλ. σημείο 86 των παρουσών προτάσεων.

¹¹² Βλ. σημείο 99 των παρουσών προτάσεων.

105. Δεδομένου ότι τα άρθρα 10 και 12 του Χάρτη «αντιστοιχούν» στα άρθρα 9 και 11 της ΕΣΔΑ, κατά την έννοια του άρθρου 52, παράγραφος 3, του Χάρτη, το δικαίωμα αυτοκαθορισμού και αυτονομίας των θρησκευτικών οργανώσεων συνεπάγεται, κατ' ελάχιστον, την ακόλουθη προστασία κατά το δίκαιο της Ένωσης.

106. Το ΕΔΔΑ έχει κρίνει ότι, πλην όλως εξαιρετικών περιπτώσεων, το δικαίωμα θρησκευτικής ελευθερίας, όπως αυτό κατοχυρώνεται στην ΕΣΔΑ, αποκλείει την ύπαρξη οποιασδήποτε δυνατότητας του κράτους μέλους να καθορίζει αν οι θρησκευτικές πεποιθήσεις ή τα μέσα που χρησιμοποιούνται προς έκφραση των πεποιθήσεων αυτών είναι θεμιτά¹¹³. Το δικαίωμα αυτόνομης υπάρξεως μιας θρησκευτικής κοινότητας βρίσκεται στον πυρήνα των εγγυήσεων του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ και αποτελεί ένα εκ των ων ουκ άνευ στοιχείο πλουραλισμού σε μια δημοκρατική κοινωνία¹¹⁴. Κατά τη νομολογία του ΕΔΔΑ, δεν επιτρέπεται η κρατική επέμβαση στην εσωτερική οργάνωση των εκκλησιών¹¹⁵ και ο καθορισμός των θρησκευτικών πεποιθήσεων μιας θρησκευτικής κοινότητας αποτελεί αποκλειστικώς έργο των ανώτατων πνευματικών αρχών της κοινότητας αυτής και όχι του κράτους¹¹⁶. Αν η εσωτερική οργάνωση της κοινότητας δεν προστατευόταν βάσει του άρθρου 9, τότε όλες οι άλλες πτυχές της ατομικής θρησκευτικής ελευθερίας θα καθίσταντο ευάλωτες¹¹⁷.

107. Το κράτος δεν μπορεί να υποχρεώσει μια θρησκευτική κοινότητα να δεχθεί νέα μέλη ή να αποκλείσει υπάρχοντα μέλη¹¹⁸. Ούτε μπορεί να υποχρεώσει μια θρησκευτική κοινότητα να αναθέσει σε κάποιο πρόσωπο συγκεκριμένο θρησκευτικό καθήκον¹¹⁹. Ο σεβασμός της αναγνωριζόμενης από το κράτος αυτονομίας των θρησκευτικών κοινοτήτων συνεπάγεται, ιδίως, ότι το κράτος πρέπει να δέχεται το δικαίωμα τέτοιων κοινοτήτων να αντιδρούν, βάσει των δικών τους κανόνων και συμφερόντων, σε οποιαδήποτε αποσχιστικά κινήματα στο εσωτερικό τους που μπορούν να συνιστούν απειλή για τη συνοχή, την εικόνα ή την ενότητά τους¹²⁰. Κρατική επέμβαση μπορεί να δικαιολογηθεί μόνο για τους πλέον σοβαρούς και επιτακτικούς λόγους¹²¹, με αποτέλεσμα τα κράτη να δικαιούνται, για παράδειγμα, να διαπιστώσουν αν ένα κίνημα ή μια ένωση ασκεί, υπό το πρόσχημα επιδιώξεως θρησκευτικών σκοπών, δραστηριότητες επιζήμιες για τον πληθυσμό ή τη δημόσια ασφάλεια¹²². Γενικώς, η προστασία που παρέχεται από το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ προϋποθέτει μόνον ότι τα μέλη της θρησκευτικής οργανώσεως ενστερνίζονται απόψεις οι οποίες έχουν ορισμένο επίπεδο αξιοπιστίας, σοβαρότητας, συνοχής και σημασίας¹²³.

113 Βλ., για παράδειγμα, απόφαση του ΕΔΔΑ της 8ης Απριλίου 2014, Magyar Keresztény Mennonita Egyház κ.λπ. κατά Ουγγαρίας (CE:ECHR:2014:0408JUD007094511, § 76 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία). Για παράδειγμα, η προώθηση μιας απάνθρωπης ιδεολογίας είναι κατάφωρα αντίθετη προς τις θεμελιώδεις αξίες της Ένωσης σύμφωνα με το άρθρο 2 ΣΕΕ. Βλ. προτάσεις της γενικής εισαγγελέα J. Kokott στην υπόθεση GS4 Secure Solutions (C-157/15, EU:C:2016:382, σημείο 89).

114 Απόφαση του ΕΔΔΑ της 26ης Απριλίου 2016, İzzettin Doğan κ.λπ. κατά Τουρκίας (CE:ECHR:2016:0426JUD006264910, § 93 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία).

115 Απόφαση του ΕΔΔΑ της 16ης Σεπτεμβρίου 2010, Ιερά Σύνοδος της Βουλγαρικής Ορθόδοξης Εκκλησίας (Μητροπολίτης Ινκεντίι) κ.λπ. κατά Βουλγαρίας (CE:ECHR:2010:0916JUD000041203, § 26).

116 Απόφαση του ΕΔΔΑ της 26ης Απριλίου 2016, İzzettin Doğan κ.λπ. κατά Τουρκίας (CE:ECHR:2016:0426JUD006264910, § 110 και 121 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία).

117 Απόφαση του ΕΔΔΑ της 9ης Ιουλίου 2013, Sindicatul «Pastoral cel Bun» κατά Ρουμανίας (CE:ECHR:2013:0709JUD000233009, § 136).

118 Όπ.π. (§ 137).

119 Απόφαση του ΕΔΔΑ της 12ης Ιουνίου 2014, Fernández Martínez κατά Ισπανίας (CE:ECHR:2014:0612JUD005603007, § 129 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία).

120 Όπ.π. (§ 128).

121 Απόφαση του ΕΔΔΑ της 26ης Απριλίου 2016, İzzettin Doğan κ.λπ. κατά Τουρκίας (CE:ECHR:2016:0426JUD006264910, § 110).

122 Απόφαση του ΕΔΔΑ της 13ης Δεκεμβρίου 2001, Μητροπολιτική Εκκλησία της Βεσσαραβίας κ.λπ. κατά Μολδαβίας (CE:ECHR:2001:1213JUD004570199, § 113).

123 Απόφαση του ΕΔΔΑ της 15ης Ιανουαρίου 2013, Eweida κ.λπ. κατά Ηνωμένου Βασιλείου (CE:ECHR:2013:0115JUD004842010, § 81).

108. Όταν κρίνεται η οργάνωση μιας θρησκευτικής κοινότητας, το άρθρο 9 πρέπει να ερμηνεύεται υπό το πρίσμα του άρθρου 11, το οποίο προστατεύει τις ενώσεις από αδικαιολόγητες επεμβάσεις του κράτους¹²⁴. Συναφώς, το ΕΔΔΑ έχει κρίνει επανειλημμένως ότι η θρησκευτική ελευθερία συνεπάγεται την ελευθερία κάθε προσώπου να εκδηλώνει τη θρησκεία του «εντός του κύκλου των προσώπων με τα οποία μοιράζεται την ίδια πίστη»¹²⁵.

109. Το ΕΔΔΑ έχει συχνά υπογραμμίσει τον ρόλο του κράτους ως ουδέτερου και αμερόληπτου οργανωτή της ασκήσεως των διαφόρων θρησκευμάτων, πίστεων και πεποιθήσεων, κρίνοντας παράλληλα ότι ο ρόλος αυτός συμβάλλει στη διατήρηση της δημόσιας τάξεως, της θρησκευτικής αρμονίας και της ανεκτικότητας σε μια δημοκρατική κοινωνία¹²⁶. Προσπάθειες του κράτους να λειτουργήσει ως διαιτητής μεταξύ θρησκευτικών κοινοτήτων και των διαφόρων αποσχιστικών ομάδων που ενδέχεται να υφίστανται ή να αναδυθούν μέσα από αυτές, είναι ικανές να θέσουν σε κίνδυνο την αυτονομία των συγκεκριμένων εκκλησιών¹²⁷. Η αυθαίρετη κρατική επέμβαση σε εσωτερική διαμάχη ηγεσίας που ανέκυψε εντός των κόλπων μιας εκκλησίας και, ως εκ τούτου, η επέμβαση στην εσωτερική της οργανωτική δομή, έχει κριθεί ότι είναι δυσανάλογη κατά παράβαση του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ¹²⁸.

110. Τούτων λεχθέντων, δεν συμφωνώ με το επιχείρημα της αναιρεσίβλητης ότι η επιβαλλόμενη στις κρατικές αρχές απαγόρευση ελέγχου του θεμιτού των θρησκευτικών πεποιθήσεων ή η απαγόρευση επεμβάσεως στην εσωτερική δομή των θρησκευτικών οργανώσεων σημαίνει κατ' ανάγκην ότι οι τελευταίες είναι τα μοναδικά όργανα, εξαιρουμένων των δικαστηρίων, τα οποία μπορούν να αποφασίσουν αν μια επαγγελματική απαίτηση είναι ουσιώδης, θεμιτή και δικαιολογημένη, λαμβανομένων υπόψη των δραστηριοτήτων ή του πλαισίου εντός του οποίου αυτές ασκούνται, σύμφωνα με το άρθρο 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78. Αντιθέτως, δέχομαι την επιχειρηματολογία που εξέθεσε με τις γραπτές της παρατηρήσεις η Ιρλανδία και ανέπτυξε η Επιτροπή κατά την επ' ακροατηρίου συζήτηση, ότι η δεοντολογία μιας θρησκείας είναι υποκειμενική και αποτελεί εντελώς διαφορετικό και διακριτό ζήτημα σε σχέση με τις δραστηριότητες που ασκούνται για την τήρηση της δεοντολογίας αυτής, πράγμα το οποίο αποτελεί αντικειμενικό ζήτημα που υπόκειται σε δικαστικό έλεγχο. Με άλλα λόγια, η αναιρεσίβλητη συγχέει δύο διαφορετικές έννοιες. Ενώ ο δικαστικός έλεγχος της δεοντολογίας των εκκλησιών υπόκειται σε περιορισμούς, όπως προκύπτει από τη νομολογία του ΕΔΔΑ και, επίσης, από τις συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών¹²⁹, τούτο δεν σημαίνει ότι τα δικαστήρια των κρατών μελών απαλλάσσονται από την υποχρέωση αξιολογήσεως των *επίμαχων δραστηριοτήτων* σε αντίθεση με τη, σχεδόν ανέλεγκτη, δεοντολογία μιας θρησκείας, προκειμένου να διαπιστώσουν αν η άνιση μεταχείριση λόγω πεποιθήσεων είναι ουσιώδης, θεμιτή και δικαιολογημένη.

124 Απόφαση του ΕΔΔΑ της 9ης Ιουλίου 2013, *Sindicatul «Pastoral cel Bun» κατά Ρουμανίας* (CE:ECHR:2013:0709JUD000233009, § 136).

125 Απόφαση του ΕΔΔΑ της 31ης Ιουλίου 2008, *Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas κ.λπ. κατά Αυστρίας* (CE:ECHR:2008:0731JUD004082598, § 61).

126 Απόφαση του ΕΔΔΑ της 26ης Απριλίου 2016, *İzzett Doğan κ.λπ. κατά Τουρκίας* (CE:ECHR:2016:0426JUD006264910, § 107 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία).

127 Απόφαση του ΕΔΔΑ της 9ης Ιουλίου 2013, *Sindicatul «Pastoral cel Bun» κατά Ρουμανίας* (CE:ECHR:2013:0709JUD000233009, § 165 και 166).

128 Απόφαση του ΕΔΔΑ της 22ας Ιανουαρίου 2009, *Ιερά Σύνοδος της Βουλγαρικής Ορθόδοξης Εκκλησίας (Μητροπολίτης Ινοκέντιος) κ.λπ.* (CE:ECHR:2009:0122JUD000041203).

129 Για διεξοδική έρευνα στα κράτη μέλη, βλ. Doe ό.π., κεφάλαιο 5, σ. 114 έως 138. Στη σ. 120 ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι επί του συγκεκριμένου ζητήματος η νομολογία του *Konstitutionsen sad* (βουλγαρικού Συνταγματικού Δικαστηρίου) είναι χαρακτηριστική, αναφέροντας αυτολεξεί τα εξής: «Η κρατική και η κυβερνητική επέμβαση στην εσωτερική οργανωτική διάρθρωση των θρησκευτικών κοινοτήτων και οργανισμών καθώς και στη δημόσια εκδήλωσή τους είναι ανεπίτρεπτη, πλην των περιπτώσεων που πραγματοποιείται για συνταγματικούς λόγους». Βλ. απόφαση αριθ. 5, 11 Ιουνίου 1992, υπόθεση αριθ. 11/92, SG 49, 16 Ιουνίου 1992.

111. Προκειμένου το αιτούν δικαστήριο να κρίνει αν ο ενστερνισμός της χριστιανικής πίστewς συνιστά ουσιώδη, θεμιτή και δικαιολογημένη επαγγελματική απαίτηση για την κάλυψη θέσεως εργασίας η οποία αφορά τη σύνταξη εκθέσεως για τις φυλετικές διακρίσεις και περιλαμβάνει τη δημόσια και επαγγελματική εκπροσώπηση της αναιρεσίβλητης και τον συντονισμό της διαδικασίας διαμορφώσεως απόψεων εντός της οργανώσεως αυτής, πρέπει να λάβει υπόψη τρεις ακόμη παράγοντες¹³⁰:

- (iv) ο όρος «δικαιολογημένη» στο άρθρο 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78 απαιτεί ανάλυση του ζητήματος αν οι επαγγελματικές απαιτήσεις που συνεπάγονται άμεση διάκριση λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων είναι πρόσφορες για την προστασία του δικαιώματος αυτονομίας και αυτοκαθορισμού της αναιρεσίβλητης¹³¹, υπό την έννοια ότι είναι κατάλληλες για την επίτευξη του σκοπού αυτού·
- (v) οι όροι «ουσιώδης, θεμιτή» απαιτούν ανάλυση της εγγύτητας των επίμαχων δραστηριοτήτων με την κτηγματική αποστολή της αναιρεσίβλητης·
- (vi) κατά την απαίτηση του άρθρου 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78, βάσει της οποίας η διαφορετική μεταχείριση πρέπει να εφαρμόζεται σύμφωνα με τις «γενικές αρχές του δικαίου», και κατά την προσέγγιση που ακολουθεί το ΕΔΔΑ όσον αφορά την ερμηνεία του άρθρου 9, παράγραφος 2, της ΕΣΔΑ προκειμένου να καθοριστεί αν η άσκηση του δικαιώματος αυτονομίας και αυτοκαθορισμού μιας θρησκευτικής οργανώσεως παράγει αποτελέσματα δυσανάλογα όσον αφορά άλλα δικαιώματα που προστατεύει η ΕΣΔΑ¹³², ο αντίκτυπος, υπό το πρίσμα της αναλογικότητας, στον θεμιτό σκοπό διασφάλισης της πρακτικής αποτελεσματικότητας της απαγορεύσεως των διακρίσεων λόγω θρησκείας και πεποιθήσεων, σύμφωνα με την οδηγία 2000/78, πρέπει να σταθμιστεί με το δικαίωμα αυτονομίας και αυτοκαθορισμού της αναιρεσίβλητης¹³³, λαμβανομένου δεόντως υπόψη του γεγονότος ότι το άρθρο 3 της οδηγίας 2000/78 δεν διακρίνει μεταξύ προσλήψεως και απολύσεως¹³⁴.

112. Τα σημεία iv και v χρήζουν περαιτέρω αναλύσεως.

113. Οι κανόνες σχετικά με την ερμηνεία των μέτρων της Ένωσης εκτέθηκαν λεπτομερώς στα σημεία 81 έως 85 των παρousών προτάσεων. Όσον αφορά το σημείο iv, κατά την άποψή μου καθοριστική σημασία έχει το ότι κατά τις προπαρασκευαστικές εργασίες εισήχθη μια τροποποίηση, η οποία προτάθηκε από την αντιπροσωπεία του Λουξεμβούργου, για τη μεταβολή του όρου «απαραίτητη» σε «δικαιολογημένη», με αφορμή την πρόταση που είχε τεθεί επί τάπητος από την Κυβέρνηση του Ηνωμένου Βασιλείου για την αντικατάσταση του όρου «απαραίτητη» με έναν εκ των όρων «κατάλληλη» ή «κρίσιμη»¹³⁵. Τούτο, κατ' εμέ, δείχνει την τάση του νομοθέτη της Ένωσης να αποδεχθεί, χρησιμοποιώντας τον όρο «δικαιολογημένη», την εφαρμογή του πρώτου σκέλους της γενικής αρχής της αναλογικότητας. Αυτό συνεπάγεται εξέταση της καταλληλότητας του συγκεκριμένου μέτρου για την επίτευξη θεμιτού σκοπού¹³⁶.

¹³⁰ Σημείο 24 των παρousών προτάσεων.

¹³¹ Βλ., για παράδειγμα, απόφαση του ΕΔΔΑ της 23ης Σεπτεμβρίου 2010, Schüth κατά Γερμανίας (CE:ECHR:2010:0923JUD000162003, § 69). Αυτή η «εγγύτητα» είναι επίσης κρίσιμη για την αξιολόγηση της αξιοπιστίας της εκκλησίας τόσο έναντι της κοινής γνώμης όσο και έναντι των πιστών της, απόφαση του ΕΔΔΑ της 3ης Φεβρουαρίου 2011, Siebenhaar κατά Γερμανίας (CE:ECHR:2011:0203JUD0001813602, § 46) και για την αξιολόγηση του αν το επίμαχο αξίωμα ήταν επιφανές, απόφαση του ΕΔΔΑ της 23ης Σεπτεμβρίου 2010, Obst κατά Γερμανίας (CE:ECHR:2010:0923JUD000042503, § 51). Η εφαρμογή επαγγελματικών απαιτήσεων όσον αφορά δραστηριότητες που άπτονται της κτηγματικής αποστολής των θρησκευτικών οργανώσεων είναι σημαντική και για τη διατήρηση της νομιμότητας.

¹³² Βλ., ιδίως, απόφαση του ΕΔΔΑ της 4ης Οκτωβρίου 2016, Travaš κατά Κροατίας (CE:ECHR:2016:1004JUD007558113, § 109 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία).

¹³³ Βλ., ομοίως, απόφαση της 11ης Ιανουαρίου 2000, Kreil (C-285/98, EU:C:2000:2, σκέψη 23).

¹³⁴ Σημείο 69 των παρousών προτάσεων.

¹³⁵ Βλ. παράρτημα για την τροποποίηση του 12269/00 SOC 344 JAI 112, Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, SOC 345 JAI 113 της 12ης Οκτωβρίου 2000, σ. 2.

¹³⁶ Για παράδειγμα, απόφαση της 26ης Ιουνίου 1997, Familiapress (C-368/95, EU:C:1997:325, σκέψη 28).

114. Όσον αφορά το σημείο (v) κατέληξα στο συμπέρασμα αυτό λόγω του περιεχομένου των όρων «ουσιώδης, θεμιτή» όταν συνδυάζονται, όπως συμβαίνει εν προκειμένω, τόσο με τη «δεοντολογία της οργάνωσης» όσο και με τη «φύση» των σχετικών δραστηριοτήτων ή το «πλαίσιο εντός του οποίου ασκούνται». Εξάλλου, μεταξύ των διαφόρων γλωσσικών αποδόσεων υπάρχουν αποκλίσεις. Ο αγγλικός όρος «genuine» αποδίδεται στη σουηδική γλώσσα ως «verkligt», στη μαλτέζικη ως «għenwin», στη λεττονική ως «īstu», στη φινλανδική ως «todellinen», στη δανική ως «regulært», στην κροατική ως «stvarni» και στην ουγγρική ως «valódi», ενώ η γλωσσική απόδοση στη γαλλική γλώσσα κάνει λόγο για «essentielle, légitime» όπως εξάλλου οι γλωσσικές αποδόσεις στα ισπανικά «esencial», στα ιταλικά «essenziale», στα πορτογαλικά «essencial», στα ρουμανικά «esențială», στα ολλανδικά «wezenlijke», στα γερμανικά «wesentliche», στα εσθονικά «oluline», στα βουλγαρικά «основно», στα σλοβακικά «základný», στα τσεχικά «podstatný», στα πολωνικά «podstawowy», στα σλοβενικά «bistveno» και στα ελληνικά «ουσιώδης». Παράλληλα, η απόδοση στα λιθουανικά «įprastas» φαίνεται να παραπέμπει σε όρο ο οποίος στα αγγλικά αντιστοιχεί περισσότερο στις λέξεις κοινή, συνήθης ή φυσιολογική.

115. Κατά πάγια νομολογία του Δικαστηρίου, σε περίπτωση διαφορετικών γλωσσικών αποδόσεων, η επίμαχη διάταξη πρέπει να ερμηνεύεται με γνώμονα τον σκοπό και την όλη οικονομία της ρυθμίσεως της οποίας αποτελεί μέρος¹³⁷. Δεδομένου ότι οι όροι «ουσιώδης, θεμιτή», λόγω της αποκλίσεως που παρατηρείται στις διάφορες γλωσσικές αποδόσεις, «δεν διευκολύνει μια σαφή και ενιαία ερμηνεία»¹³⁸, καταλήγω στο συμπέρασμα ότι, βάσει μιας σχηματικής προσεγγίσεως και του εγγενούς σκοπού του άρθρου 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78, ο οποίος συνίσταται στη διατήρηση της αυτονομίας και του αυτοκαθορισμού των θρησκευτικών οργανώσεων¹³⁹, η εγγύτητα των επίμαχων επαγγελματικών δραστηριοτήτων με την κηρυγματική αποστολή των θρησκευτικών οργανώσεων είναι αποφασιστικής σημασίας για την εξέταση αυτή. Τούτο αποτυπώνεται στο δίκαιο της Ένωσης με τη χρήση των όρων «ουσιώδης, θεμιτή» στο άρθρο 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78.

116. Επομένως, προτείνω να δοθεί στο τρίτο ερώτημα η ακόλουθη απάντηση:

«Σύμφωνα με το άρθρο 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78, κατά την αξιολόγηση των ουσιωδών, θεμιτών και δικαιολογημένων επαγγελματικών απαιτήσεων, λαμβανομένων υπόψη της φύσεως των δραστηριοτήτων ή του πλαισίου εντός του οποίου αυτές ασκούνται, πέραν της δεοντολογίας της οργανώσεως, το αιτούν δικαστήριο οφείλει να συνεκτιμήσει τους ακόλουθους παράγοντες:

- (i) το δικαίωμα αυτονομίας και αυτοκαθορισμού των θρησκευτικών οργανώσεων αποτελεί θεμελιώδες δικαίωμα το οποίο αναγνωρίζεται και προστατεύεται από το δίκαιο της Ένωσης, όπως αντικατοπτρίζεται στα άρθρα 10 και 12 του Χάρτη. Το άρθρο 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78, και ιδίως η αναφορά του στη “δεοντολογία” των θρησκευτικών οργανώσεων, πρέπει να ερμηνεύεται κατά τρόπο σύμφωνο με αυτό το θεμελιώδες δικαίωμα·
- (ii) το άρθρο 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78 παρέχει στα κράτη μέλη ευρύ, αλλά όχι απεριόριστο, περιθώριο εκτιμήσεως όσον αφορά τις επαγγελματικές δραστηριότητες για τις οποίες η θρησκεία ή οι πεποιθήσεις συνιστούν ουσιώδεις, θεμιτές και δικαιολογημένες επαγγελματικές απαιτήσεις, λόγω της φύσεως των δραστηριοτήτων ή του πλαισίου εντός του οποίου αυτές ασκούνται·
- (iii) η παραπομπή στις “συνταγματικές διατάξεις και αρχές των κρατών μελών” στο πρώτο εδάφιο του άρθρου 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78, ερμηνευόμενη υπό το πρίσμα του άρθρου 17, παράγραφος 1, ΣΛΕΕ, έχει την έννοια ότι η οδηγία 2000/78 πρέπει να εφαρμόζεται κατά τέτοιον τρόπο ώστε το μοντέλο που έχει επιλεγεί από το επιμέρους κράτος μέλος για τη ρύθμιση των σχέσεων μεταξύ του κράτους και των εκκλησιών ή θρησκευτικών οργανώσεων ή ενώσεων να γίνεται σεβαστό και να μη θίγεται·

¹³⁷ Απόφαση της 21ης Σεπτεμβρίου 2016, Επιτροπή κατά Ισπανίας (C-140/15 P, EU:C:2016:708, σκέψη 80).

¹³⁸ Απόφαση της 15ης Μαΐου 2014, Timmel (C-359/12, EU:C:2014:325, σκέψη 62).

¹³⁹ Βλ. σημεία 106 έως 109 των παρούσων προτάσεων.

- (iv) ο όρος “δικαιολογημένη” στο άρθρο 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78 απαιτεί ανάλυση του ζητήματος αν οι επαγγελματικές απαιτήσεις που συνεπάγονται άμεση διάκριση λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων είναι πρόσφορες για την προστασία του δικαιώματος αυτονομίας και αυτοκαθορισμού της αναιρεσίβλητης, υπό την έννοια ότι είναι κατάλληλες για την επίτευξη του σκοπού αυτού·
- (v) οι όροι “ουσιώδης, θεμιτή” απαιτούν ανάλυση της εγγύτητας των επίμαχων δραστηριοτήτων με την κηρυγματική αποστολή της αναιρεσίβλητης·
- (vi) κατά την απαίτηση του άρθρου 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78, βάσει της οποίας η διαφορετική μεταχείριση πρέπει να εφαρμόζεται σύμφωνα με τις “γενικές αρχές του δικαίου”, και κατά την προσέγγιση που ακολουθεί το ΕΔΔΑ όσον αφορά την ερμηνεία του άρθρου 9, παράγραφος 2, της ΕΣΔΑ προκειμένου να καθοριστεί αν η άσκηση του δικαιώματος αυτονομίας και αυτοκαθορισμού μιας θρησκευτικής οργανώσεως παράγει αποτελέσματα δυσανάλογα όσον αφορά άλλα δικαιώματα που προστατεύει η ΕΣΔΑ, ο αντίκτυπος, υπό το πρίσμα της αναλογικότητας, στον θεμιτό σκοπό διασφάλισης της πρακτικής αποτελεσματικότητας της απαγορεύσεως των διακρίσεων λόγω θρησκείας και πεποιθήσεων, σύμφωνα με την οδηγία 2000/78, πρέπει να σταθμιστεί με το δικαίωμα αυτονομίας και αυτοκαθορισμού της αναιρεσίβλητης, λαμβανομένου δεόντως υπόψη του γεγονότος ότι το άρθρο 3 της οδηγίας 2000/78 δεν διακρίνει μεταξύ προσλήψεως και απολύσεως.»

Ε. Δεύτερο ερώτημα

117. Το δεύτερο ερώτημα αφορά την ιδιάζουσα περίπτωση όπου μια γενική αρχή του δικαίου της Ένωσης, όπως το δικαίωμα ίσης μεταχειρίσεως ανεξαρτήτως θρησκείας ή πεποιθήσεων¹⁴⁰, αποκτά συγκεκριμένη έκφραση μέσω μιας οδηγίας, εν προκειμένω της οδηγίας 2000/78, αλλά τα δικαστήρια του κράτους μέλους αδυνατούν να ερμηνεύσουν το εθνικό δίκαιο κατά τρόπο σύμφωνο με την οδηγία αυτή, καθόσον τούτο θα συνεπάγονταν μια *contra legem* ερμηνεία του εθνικού δικαίου, ενώ αυτό απαγορεύεται κατά τη νομολογία του Δικαστηρίου σε οριζόντιου χαρακτήρα διαφορές μεταξύ ιδιωτών¹⁴¹. Αν το αιτούν εθνικό δικαστήριο αδυνατεί να ερμηνεύσει το άρθρο 137, παράγραφος 3, του WRV και το άρθρο 9, παράγραφος 1, του AGG κατά τρόπο σύμφωνο με το άρθρο 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78 και το άρθρο 17 ΣΛΕΕ, όπως αυτά ερμηνεύονται από το Δικαστήριο, πρέπει το άρθρο 137, παράγραφος 3, του WRV και το άρθρο 9, παράγραφος 1, του AGG να μείνουν ανεφάρμοστα;

118. Κατά την εφαρμογή του εσωτερικού δικαίου, τα εθνικά δικαστήρια τα οποία καλούνται να το ερμηνεύσουν οφείλουν να λάβουν υπόψη το σύνολο των κανόνων δικαίου και να εφαρμόσουν αναγνωριζόμενες από αυτό μεθόδους ερμηνείας προκειμένου να το ερμηνεύσουν, στο μέτρο του δυνατού, σύμφωνα με το γράμμα και με τον σκοπό της περί ης πρόκειται οδηγίας, ώστε να επιτευχθεί το αποτέλεσμα που αυτή επιδιώκει, και έτσι να συμμορφωθούν με το άρθρο 288, τρίτο εδάφιο, ΣΛΕΕ¹⁴². Όπως έχω ήδη αναφέρει, τούτο περιλαμβάνει τροποποίηση της πάγιας νομολογίας τους αν αυτή στηρίζεται σε ερμηνεία του εσωτερικού δικαίου ασύμβατη με τους σκοπούς μιας οδηγίας¹⁴³.

119. Πάντως, έχω καταλήξει στο συμπέρασμα ότι η απαγόρευση των διακρίσεων λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων, όπως αποτυπώνεται στο άρθρο 21 του Χάρτη, δεν συνιστά δικαίωμα που έχει οριζόντια εφαρμογή μεταξύ ιδιωτών, σε περιπτώσεις που το δικαίωμα αυτό συγκρούεται με το δικαίωμα αυτονομίας και αυτοκαθορισμού των θρησκευτικών οργανώσεων και οι νομοθετικές ρυθμίσεις του

¹⁴⁰ Το άρθρο 6, παράγραφος 3, ΣΕΕ επιβεβαιώνει, μεταξύ άλλων, ότι τα αναγνωρισμένα από την ΕΣΔΑ θεμελιώδη δικαιώματα συνιστούν γενικές αρχές του δικαίου της Ένωσης. Απόφαση της 15ης Φεβρουαρίου 2016, JN (C-601/15 PPU, EU:C:2016:84, σκέψη 45).

¹⁴¹ Η αναιρεσίβλητη είναι νομικό πρόσωπο ιδιωτικού δικαίου, ενώ η αναιρεσίβλητη είναι ένα μεμονωμένο φυσικό πρόσωπο. Βλ. σημεία 41 έως 45 των παρούσων προτάσεων.

¹⁴² Απόφαση της 19ης Απριλίου 2016, DI (C-441/14, EU:C:2016, σκέψη 31 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία).

¹⁴³ Όπ.π. (σκέψη 33).

κράτους μέλους δεν δύνανται να ερμηνευθούν κατά τρόπο σύμφωνο με το άρθρο 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78¹⁴⁴. Αν είναι αυτή η έκβαση της κύριας δίκης, άπαξ η υπόθεση επιστραφεί στο αιτούν δικαστήριο, το ένδικο βοήθημα που το δίκαιο της Ένωσης παρέχει στην αναιρεσείουσα είναι η αγωγή αποζημιώσεως κατά της Γερμανίας λόγω ευθύνης του κράτους¹⁴⁵.

120. Καταλήγω στο συμπέρασμα αυτό για τους ακόλουθους λόγους.

121. Πρώτον, όπως προαναφέρθηκε, σύμφωνα με το άρθρο 17, παράγραφοι 1 και 2, ΣΛΕΕ εναπόκειται στην αποκλειστική αρμοδιότητα των κρατών μελών να καθιερώσουν το μοντέλο της επιλογής τους όσον αφορά τις σχέσεις εκκλησίας-κράτους. Αν, στο πλαίσιο αυτό, οι νομοθετικές τους ρυθμίσεις δεν συνάδουν προς τις παράλληλες υποχρεώσεις τις οποίες υπέχει το κράτος μέλος από το δίκαιο της Ένωσης όσον αφορά τη διασφάλιση της πρακτικής αποτελεσματικότητας της οδηγίας 2000/78, η ευθύνη για αυτό το σφάλμα βαρύνει αυτό το κράτος μέλος.

122. Δεύτερον, όπως υπογράμμισε με τις γραπτές παρατηρήσεις της η Ιρλανδία, θα ήταν ασύμβατο με το ευρύ περιθώριο εκτιμήσεως που αναγνωρίζεται στα κράτη μέλη δυνάμει του άρθρου 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78, όσον αφορά το τι συνιστά ουσιώδη, θεμιτή και δικαιολογημένη επαγγελματική απαίτηση λόγω της φύσεως των δραστηριοτήτων ή του πλαισίου εντός του οποίου αυτές ασκούνται, να γίνει δεκτό ότι η απαγόρευση των διακρίσεων λόγω θρησκείας παράγει άμεσα οριζόντια αποτελέσματα.

123. Τρίτον, όπως επίσης τόνισε με τις γραπτές παρατηρήσεις της η Ιρλανδία, σε αντίθεση με τους άλλους λόγους διακρίσεων που απαριθμούνται στο άρθρο 19 ΣΛΕΕ, μεταξύ των εθνικών συνταγματικών παραδόσεων των κρατών μελών δεν υφίσταται επαρκής συναίνεση ως προς τις περιστάσεις υπό τις οποίες η διαφορετική μεταχείριση για θρησκευτικούς λόγους δύναται να συνιστά ουσιώδη, θεμιτή και δικαιολογημένη επαγγελματική απαίτηση. Πράγματι, τούτο επιβεβαιώνεται από τη θέσηιση του άρθρου 17 ΣΛΕΕ και του άρθρου 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78.

124. Επομένως, θα προτείνω να δοθεί στο δεύτερο ερώτημα η ακόλουθη απάντηση:

«Υπό τις περιστάσεις της κύριας δίκης, δεν είναι αναγκαίο να μείνει ανεφάρμοστη διάταξη του εθνικού δικαίου —όπως, εν προκειμένω, η πρώτη περίπτωση του άρθρου 9, παράγραφος 1, του AGG [Allgemeines Gleichbehandlungsgesetz (γενικού νόμου περί ίσης μεταχειρίσεως)]— η οποία ορίζει ότι η διαφορετική μεταχείριση λόγω θρησκείας στο πλαίσιο απασχολήσεως από θρησκευτικούς οργανισμούς ή οργανώσεις που υπάγονται σε αυτούς είναι νόμιμη και όταν ο ενστερνισμός ορισμένης θρησκείας, σύμφωνα με την αυτοσυνειδησία του θρησκευτικού οργανισμού και λαμβανομένου υπόψη του δικαιώματός του αυτοκαθορισμού, συνιστά δικαιολογημένη επαγγελματική απαίτηση, αν η εν λόγω διάταξη είναι αδύνατον να ερμηνευθεί κατά τρόπο σύμφωνο με το άρθρο 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78.»

¹⁴⁴ Η γενική εισαγγελέας J. Kokott έχει υποστηρίξει ότι το οριζόντιο αποτέλεσμα της απαγορεύσεως των διακρίσεων λόγω εθνικής καταγωγής και φυλής ενδέχεται να ποικίλλει ανάλογα με τις περιστάσεις υπό τις οποίες γίνεται επίκληση του σχετικού δικαιώματος. Βλ. υποσημείωση 24 των παρούσων προτάσεων.

¹⁴⁵ Απόφαση της 15ης Ιανουαρίου 2014, Association de médiation sociale (C-176/12, EU:C:2014:2, σκέψη 50 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία).

ΣΤ. Καταληκτικές παρατηρήσεις

125. Το άρθρο 9 του AGG είναι όντως μια προβληματική διάταξη. Έχει δεχθεί κριτική ενώπιον της σχετικής με τα ανθρώπινα δικαιώματα επιτροπής των Ηνωμένων Εθνών όσον αφορά τη συμφωνία του προς τη Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για την κατάργηση κάθε μορφής φυλετικών διακρίσεων¹⁴⁶. Κατά το παρελθόν αποτέλεσε το αντικείμενο διαδικασίας επί παραβάσει κινηθείσας από την Επιτροπή κατά της Γερμανίας¹⁴⁷ και έχει επικριθεί από ένα γερμανικό κυβερνητικό όργανο που παρακολουθεί τη συμμόρφωση, στο εσωτερικό του εν λόγω κράτους μέλους, με το δίκαιο που απαγορεύει τις δυσμενείς διακρίσεις¹⁴⁸.

126. Από το γεγονός ότι οι θρησκευτικές οργανώσεις στη Γερμανία απασχολούν περί τα 1,3 εκατομμύρια άτομα¹⁴⁹ είναι προφανές ότι σε αυτό το κράτος μέλος οι εκκλησίες και οι συγγενείς οργανώσεις εμπλέκονται σε σημαντικό βαθμό στη δημόσια σφαίρα¹⁵⁰. Παρά ταύτα, φρονώ ότι οι εντάσεις που δημιουργούνται από την κατάσταση αυτή, παράδειγμα των οποίων αποτελεί η κύρια δίκη, έχουν διευθετηθεί με τη θέσπιση του άρθρου 17 ΣΛΕΕ, του άρθρου 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78 και την αναγνώριση του δικαιώματος αυτονομίας και αυτοκαθορισμού των θρησκευτικών οργανώσεων ως θεμελιώδους δικαιώματος που κατοχυρώνεται στο δίκαιο της Ένωσης, μέσω του συνδυασμένου αποτελέσματος των άρθρων 10, 12 και 52, παράγραφος 3, του Χάρτη.

VI. Απαντήσεις στα προδικαστικά ερωτήματα

127. Κατόπιν των ανωτέρω, προτείνω να δοθούν στα προδικαστικά ερωτήματα του Bundesarbeitsgericht (ομοσπονδιακού δικαστηρίου εργατικών διαφορών, Γερμανία) οι ακόλουθες απαντήσεις:

- «1. Το άρθρο 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78/ΕΚ του Συμβουλίου, της 27ης Νοεμβρίου 2000, για τη διαμόρφωση γενικού πλαισίου για την ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία, πρέπει να ερμηνευθεί υπό την έννοια ότι ένας εργοδότης, όπως η αναιρεσίβλητη στην υπό κρίση υπόθεση, ή η εκκλησία για λογαριασμό του, δεν δύναται να αποφασίσει ο ίδιος κατά τρόπο δεσμευτικό αν η απαίτηση να έχει ο αιτών εργασία ένα συγκεκριμένο θρήσκευμα συνιστά, λόγω της φύσεως της δραστηριότητας ή του πλαισίου εντός του οποίου αυτή ασκείται, ουσιώδη, θεμιτή και δικαιολογημένη επαγγελματική απαίτηση, λαμβανομένης υπόψη της δεοντολογίας του εργοδότη/της εκκλησίας.
2. Υπό τις περιστάσεις της κύριας δίκης, δεν είναι αναγκαίο να μείνει ανεφάρμοστη διάταξη του εθνικού δικαίου —όπως, εν προκειμένω, η πρώτη περίπτωση του άρθρου 9, παράγραφος 1, του AGG [Allgemeines Gleichbehandlungsgesetz (γενικού νόμου περί ίσης μεταχειρίσεως)]— η οποία ορίζει ότι η διαφορετική μεταχείριση λόγω θρησκείας στο πλαίσιο απασχολήσεως από θρησκευτικούς οργανισμούς ή οργανώσεις που υπάγονται σε αυτούς είναι νόμιμη και όταν ο ενστερνισμός ορισμένης θρησκείας, σύμφωνα με την αυτοσυνειδησία του θρησκευτικού

¹⁴⁶ CERD/C/DEU/CO/19-22, 30 Ιουνίου 2015, ογδοηκοστή έκτη συνεδρίαση, σημείο 15. Βλ., επίσης, έκθεση για τις φυλετικές διακρίσεις, σ. 43.

¹⁴⁷ Στις 29 Οκτωβρίου 2009, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή απέστειλε συναφώς αιτιολογημένη γνώμη στη Γερμανία. Βλ. IP/09/1620. Βλ., επίσης, europa.eu/rapid/press-release_IP-09-1620_en.htm. Ακολούθως, η σχετική διαδικασία διεκόπη.

¹⁴⁸ Zweiter Gemeinsamer Bericht der Antidiskriminierungsstelle des Bundes und der in ihrem Zuständigkeitsbereich betroffenen Beauftragten der Bundesregierung und des Deutschen Bundestages, 13 Αυγούστου 2013, Bundestags-Drucksache (έκδοση του Bundestag) 17/14400.

¹⁴⁹ Όπ.π., σ. 238.

¹⁵⁰ Βλ. McColgan, A. «Religion and (in)equality in the European framework» σε Zucca και Ungereanu, όπ.π., σ. 215 στη σ. 230. Σχετικά με τις περιπλοκές που δημιουργούνται όταν «η ιδιωτική και η δημόσια σφαίρα συγχέονται μεταξύ τους» στο πλαίσιο της θρησκείας, βλ. Mancini και Rosenfeld, όπ.π., σ. 162. Ένας σχολιαστής έχει υποστηρίξει ότι οι αποφάσεις του Δικαστηρίου της 14ης Μαρτίου 2017, Bougnaoui και ADDH (C-188/15, EU:C:2017:204), και G4S Secure Solutions (C-157/15, EU:C:2017:203), είναι ενδεικτικές μιας διστακτικότητας έναντι της επιστροφής της θρησκείας στην κοινωνία των πολιτών. Βλ. Robin-Olivier, S., «Neutraliser la religion dans l'entreprise?: arrêts G4S Secure Solutions et Bougnaoui» (CJUE 14 mars 2017, aff. C-157/15 et C-188/15), *RTDEur*, 2, (2017), σ. 229.

οργανισμού και λαμβανομένου υπόψη του δικαιώματός του αυτοκαθορισμού, συνιστά δικαιολογημένη επαγγελματική απαίτηση, αν η εν λόγω διάταξη είναι αδύνατον να ερμηνευθεί κατά τρόπο σύμφωνο με το άρθρο 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78.

3. Σύμφωνα με το άρθρο 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78, κατά την αξιολόγηση των ουσιωδών, θεμιτών και δικαιολογημένων επαγγελματικών απαιτήσεων, λαμβανομένων υπόψη της φύσεως των δραστηριοτήτων ή του πλαισίου εντός του οποίου αυτές ασκούνται, πέραν της δεοντολογίας της οργανώσεως, το αιτούν δικαστήριο οφείλει να συνεκτιμήσει τους ακόλουθους παράγοντες:
- (i) το δικαίωμα αυτονομίας και αυτοκαθορισμού των θρησκευτικών οργανώσεων αποτελεί θεμελιώδες δικαίωμα το οποίο αναγνωρίζεται και προστατεύεται από το δίκαιο της Ένωσης, όπως αντικατοπτρίζεται στα άρθρα 10 και 12 του Χάρτη. Το άρθρο 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78, και ιδίως η αναφορά του στη “δεοντολογία” των θρησκευτικών οργανώσεων, πρέπει να ερμηνεύεται κατά τρόπο σύμφωνο με αυτό το θεμελιώδες δικαίωμα·
 - (ii) το άρθρο 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78 παρέχει στα κράτη μέλη ευρύ, αλλά όχι απεριόριστο, περιθώριο εκτιμήσεως όσον αφορά τις επαγγελματικές δραστηριότητες για τις οποίες η θρησκεία ή οι πεποιθήσεις συνιστούν ουσιώδεις, θεμιτές και δικαιολογημένες επαγγελματικές απαιτήσεις, λόγω της φύσεως των δραστηριοτήτων ή του πλαισίου εντός του οποίου αυτές ασκούνται·
 - (iii) η παραπομπή στις “συνταγματικές διατάξεις και αρχές των κρατών μελών” στο πρώτο εδάφιο του άρθρου 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78, ερμηνευόμενη υπό το πρίσμα του άρθρου 17, παράγραφος 1, ΣΛΕΕ, έχει την έννοια ότι η οδηγία 2000/78 πρέπει να εφαρμόζεται κατά τέτοιον τρόπο ώστε το μοντέλο που έχει επιλεγεί από το επιμέρους κράτος μέλος για τη ρύθμιση των σχέσεων μεταξύ του κράτους και των εκκλησιών ή θρησκευτικών οργανώσεων ή ενώσεων να γίνεται σεβαστό και να μη θίγεται·
 - (iv) ο όρος “δικαιολογημένη” στο άρθρο 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78 απαιτεί ανάλυση του ζητήματος αν οι επαγγελματικές απαιτήσεις που συνεπάγονται άμεση διάκριση λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων είναι πρόσφορες για την προστασία του δικαιώματος αυτονομίας και αυτοκαθορισμού της αναιρεσίβλητης, υπό την έννοια ότι είναι κατάλληλες για την επίτευξη του σκοπού αυτού·
 - (v) οι όροι “ουσιώδης, θεμιτή” απαιτούν ανάλυση της εγγύτητας των επίμαχων δραστηριοτήτων με την κηρυγματική αποστολή της αναιρεσίβλητης·
 - (vi) κατά την απαίτηση του άρθρου 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78, βάσει της οποίας η διαφορετική μεταχείριση πρέπει να εφαρμόζεται σύμφωνα με τις “γενικές αρχές του δικαίου”, και κατά την προσέγγιση που ακολουθεί το ΕΔΔΑ όσον αφορά την ερμηνεία του άρθρου 9, παράγραφος 2, της ΕΣΔΑ προκειμένου να καθοριστεί αν η άσκηση του δικαιώματος αυτονομίας και αυτοκαθορισμού μιας θρησκευτικής οργανώσεως παράγει αποτελέσματα δυσανάλογα όσον αφορά άλλα δικαιώματα που προστατεύει η ΕΣΔΑ, ο αντίκτυπος, υπό το πρίσμα της αναλογικότητας, στον θεμιτό σκοπό διασφάλισης της πρακτικής αποτελεσματικότητας της απαγορεύσεως των διακρίσεων λόγω θρησκείας και πεποιθήσεων σύμφωνα με την οδηγία 2000/78, πρέπει να σταθμιστεί με το δικαίωμα αυτονομίας και αυτοκαθορισμού της αναιρεσίβλητης, λαμβανομένου δεόντως υπόψη του γεγονότος ότι το άρθρο 3 της οδηγίας 2000/78 δεν διακρίνει μεταξύ προσλήψεως και απολύσεως.»